किरातार्जुनीयम् घण्टापथसमाख्य
व्याख्या सहितम्

५२६

नं. २४

किरटी
कि· त· नी·
ग्रं-प· १

ॐ नमः सरस्वत्यै ॥ ॐ श्रीगणेशाय नमः अङ्गीकृतद्वंद्वपदमपि
गाढानुरागि यत् पितृभ्यां जगतस्तस्मै कस्मैचिद्ब्रह्मणे नमः १ आलोके
जगदालोके देहे देवव्रतणोत्तुजे शश्वंनियद्रुजः स्वर्णात्मयः प्रसन्हबाडेयः
तद्दिव्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे २ यस्यकाषायलीयंतेमोहांधत
मसंकुरा ३ वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासिकीं मंत
स्तंत्रमरंस्त पन्नगगवी गुंफेषु चाजागरीत् वाचामाचकलद्रहस्यमखि
लं यश्चाक्षपादस्फुराम् लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं य
शः ४ मल्लिनाथकविः सोयं मंदात्मानुजिघृक्षया तत्किरातार्जुनी
याख्यां काव्यं व्याख्यातुमिच्छति ५ नालिकेरफलसंमितं वचो भारवेः
सपदि तद्विभज्यते स्वादयंतु रसगर्भनिर्भरं सारमस्य रसिका यथेप्सि
तम् ६ वाक्ये निबंधयविषमैकपदे निनीतं साशंकसंक्रमणएविरं।
पिपासमपोके कंतैप्रवेपामिहमारविकाव्यबंधे संचारयंकमपिनूतन।

त्रीम

नमानतिष्ठे • इत्थमन्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया नामूलं लिख्यते
किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ८ अथ तत्रभगवान्भारविः कविः यशसेऽर्थक काव्यं १२
ते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयु त१
जे इत्याद्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां का
व्यालापांश्च वर्जयेदिति निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन्
किरातार्जुनीयाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्ति
संप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनताशिष्टाचारप्राप्ततया वस्तुनिर्देशो वा
पि तन्मुखत्वमित्याशीराद्यमन्तमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च वनेचरस्य यु
धिष्ठिरप्राप्तिरूपं वस्तुनिर्देशनं कथामुपक्षिपति ॥ ॥ श्रियः इति ॥
आदितः श्रीशब्दप्रयोगाद्[illegible]णादिदोषसिद्धिर्नो नीवाक्त्रोपयुज्यते न
दुक्तं देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लि
पितो गणतोऽपि वा इति गुरुणा निवासाः कुरवो जनपदाः तन्निवास
इत्यण्प्रत्ययः जनपदे लुप् तेषामधिपस्य दुर्योधनस्य संबन्धिनीं श्रीव

कि॰ २

षष्ठ्यावेति श्रियोराज्यलक्ष्म्याः कर्तृकर्मणोः कृतीतिषष्ठी पालयतेर्नयेति
पालनींतांप्रतिष्ठापिकामित्यर्थः प्रजानुरागमूलत्वात्संपदामितिभावः।
करणेल्युट् टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् प्रजासुजनेषुविषये प्रजास्यात्सं
ततौजनइत्यमरः वृत्तिंव्यवहारंवेदितुंज्ञातुंयंवनेचरं अयुङ्क्तनियुक्त
वान् वर्णः प्रशस्तिरस्यास्तीतिवर्णी ब्रह्मचारी वर्णीब्रह्मचारिणीति

ॐश्रीगणाधिपतयेनमः ॐश्रियःकुरूणामधिपस्यपालिनी
प्रजासुवृत्तिंयमयुङ्क्तवेदितुम् सवर्णिलिंगीविदितःसमा।
ययौयुधिष्ठिरंद्वैतवनेवनेचरः १॥

इनिःप्रत्ययः तल्लिंगंचिह्नमस्यास्तीतिवर्णिलिंगी ब्रह्मचारिवेषवा
नित्यर्थः सनियुक्तः वनेचरतीतिवनेचरः किरातः चरेष्ट तत्पुरुषेकृति
ट्प्रत्ययः तत्पुरुषेकृतिबहुले इत्यलुक् वेदितंवेदनमस्यास्तीतिविदितः
परवृत्तान्तंज्ञातवानित्यर्थः अर्शआदिभ्योऽच्प्रत्ययः अथवाकर्तरिकर्मोपदा
राद्वेदितव्यतोविदित इत्युच्यते उभयंजापि पीतागावोभुक्ताब्राह्मणा २

विभक्ताभ्रातरइत्यादिविवसाधुत्वं नतुकर्तरिक्तः सकर्मकेभ्यः क्तस्यविधाना
भावात् । अत एवाह भाष्यकारः । अकारोमत्वर्थीयः विभक्तमेषामस्तीति
विभक्ताः पीतमेषामस्तीतिपीता इति अथवा उत्तरपदलोपोद्रष्टव्यः विभक्त
धनाविभक्ताः पीतोदकाः पीताः इतिअत्रलोपशास्त्रार्थमाह । कैयटः गम्य
मानार्थस्याप्रयोगएवलोपोऽभिमतः विभक्ताभ्रातरइत्यत्रधनस्यविभक्तत्वं
तद्भ्रातृषूपचरितं पीतोदकाः गावइत्यत्रापि उदकस्यपीतत्वं गोषूपचर्यते
इति तद्वदत्रापिवृत्तिगत विच्छित्ति वनेचरेषूपचर्यते एतेनवनायपीतप्रति
बपवस्तो यानुप्रथमेव्याख्यातमितिनलम् गुष्मास्वपीतेभ्यस्त्वमेवमादयोव्या
ख्याताः अथवाविच्छिन्नोविच्छिन्नवान् सकर्मकादपि अविवक्षितेकर्मणि
क्तः यथा आशितः कर्ता इत्यादौ यथाहुः धातोरर्थान्तरेवृत्तेर्धात्वर्थेनोप
संग्रहात् प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिकाक्रियेति केनचिन्नैतद्व्याख्येन ।
पोवने गुपिरर्णोऽपिरेनेगुपिच्छिरे धर्मराजेनहलेनात्तसमर्थाः संज्ञायामितिपि
क गावि गुपिभ्यांशापिरइतिषत्वे समासयोरसमासः अत्रवनेवनेचरइतिद्व ।
योः स्वरव्यञ्जनसमुदाययोरेकदेशव्याहृत्यनुप्रासोलेकारः आसिन्नाके ।

कि॰ ब्रू टी

कि॰ ता॰ नौ॰
टी॰ यं प॰
३

वंशस्य वक्तुं न ब्रह्मणो ननौ तु वंशस्य मुदीरितं जगौ इति १ कृतप्रणामस
स्येति कृतप्रणामस्य ननतकालोचितनमात् कृतनमस्कारस्य सपत्नेन रिपु
णा दुर्योधनेन विग्रहे विविदिषु हे षणा इहं हृद्देशस्य मरः जितां स्वायत्तीकृतां महीं
महीभुजे युधिष्ठिराय क्रियाग्रहणोत्संप्रदानतात्र्वेदयिष्यतो ज्ञाप
यिष्यतः लृटः सद्वितीति सत्प्रत्ययः तस्य वनेचरस्य मनो न विव्यथे क
थमीदृशमप्रियं राज्ञे निवेदयिष्यामीति मनसि न चचालेत्यर्थः ब्राह्मण्य

कृतप्रणामस्य महीं महीभुजे जितां सपत्नेन निवेदयिष्यतः ।
न विव्यथे तस्य मनो न हि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः

व्यथ चलनयोरिति धातोर्लिट् उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन समर्थयते नहीति हि
यस्मात्कारणात् हितमिच्छन्तीति हितैषिणः स्वामिहितैकार्थिनः पुरुषाः
मृषा मिथ्याभूतं प्रियं प्रवक्तुं नेच्छन्ति अन्यथा कार्यविघातकतया स्वामि
द्रोहिणः स्युरिति भावः अत्रोपमा मर्थान्तरन्यासः मृषाभाषित्वमस्य हकत्वं चेति ।
चारगुणा इति नीतिवाक्यानि २ ॥ ३

तथापि प्रियाहितानि कर्तुं निश्चितोऽपि किं नो विलम्बित इत्याशंकायां स्वाम्यनुज्ञया न तु
स्वातन्त्र्येणाशयेनाह द्विषामिति रहस्येकान्ते एव नैव राज्ञः द्विषां शत्रूणां कर्म
ण्यौषधी विघाताय विहन्तुमित्यर्थः तमर्थात्स्वमतिविवेचनादिति वनस्थेन ता
वनवचनात्स्वातिनमर्थेन तु प्रत्ययः अवचनादयुक्तमपि न दोषः तथापि प्रयो
गोत्तेवैवित्रीविशेषस्यालंकारत्वादेवं व्याचष्टे यथा तेभ्यामयारं कर्तृरक्
नः समानकर्तृकेषु तुमुन् द्विषां विहन्तुमनुज्ञा तान सोऽत्यर्थः अत एव
भूभृतो युधिष्ठिरस्यात्तामधिगम्य रहस्यभावः सोऽपि वै शत्रुसामर्थ्यं स्फु

द्विषां विघाताय विधातुमिच्छतो रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृतः ॥

शब्दार्थविगाढत्वाद्यादिना स्तूयप्रत्ययः उदारस्य भाव औदार्यं अर्थसंपत्तिः
तयोर्द्वंद्वः सौष्ठवौदार्ये शुद्धौदार्ययोः शत्रूपायनात्पदं ताम् तेऽपि लक्षणहेत्वोः क्रि
याया इति शत्रूत्पत्तावस्यापि हेतुः शत्रुस्य इवं निपातनमुक्तवेतानत्र प्रकृते नैव इवं
निपातनस्यानित्यत्वज्ञापनात् इवं निपातः इत्यं च काशिकायां अयमेव लक्ष
णहेत्वोरिति निर्देशः इवं निपातनस्याभिचारविरुद्धमिति तयोर्विशेषः तयो
र्विशेषः तेन शालते शोभत इति सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीं ताम् ॥

कि॰ टी॰ ५ भावकोलोपाधिभिः विनिश्चितार्थो विशेषणतः प्रमाणतो निर्णीतार्थां इति वा
प्रमाणतः प्रमाणवाचं आददे स्वीकृतवानुवाचेत्यर्थः ३ अथ अंतावदप्रियविवे
दकमात्मानं शमयन्नोभयावने क्रियास्विति हेतुः राक्रियासु कार्येषु युक्तैः
कैर्नियुक्तैरनुजीविभिः भृत्यैश्चारादिभिरित्यर्थः चरंतीति चराः स्व एव चारा च
रैः परचायतेतेन चक्षुरादिनाद्यैः प्रत्ययः नृप एव चक्षुषी येषां ते चारचक्षुषः स्व
परमंडलकार्याकार्यावलोकने चाराश्चक्षुषी दृष्टी येषां तेषामिति वाक्यार्थः

स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीं विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ३।
क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुषो न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः अतो।
ऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ४ ॥

ते प्रभवो निग्रहानुग्रहसमर्थाः स्वामिनो न वंचनीयाः सत्यमेव वक्तव्यमि
त्यर्थः चारा एव चारेव चक्षूंषि यस्य सः चारचक्षुः तस्य संबोधने नृप इति भावः अतो हेतोः प्रतार्यता
दसाधु अप्रियं साधु प्रियं वा मदुक्तमिति शेषः क्षंतुं सोढुमर्हसि कुतः हितं पथ्यं
मनोहारि प्रियं च वचो दुर्लभम् अतो मद्वचोपि हितत्वादप्रियमपि त्वया क्षंतव्य
मित्यर्थः ४ ॥ नहि हितं तूष्णींभाव एव चरमोपायो ऽकारात् ॥ राम ॥ ४

सइति यः सखा अधिपं स्वामिनं साधु हितेन न शास्ति नोपदिशति बुद्धिशालित्वा
दिना शासेर्दुहादिपाठात् द्विकर्मकत्वं स हितानुपदिष्टः कुत्सितम् सखोडुमैत्रीत्य
र्थः किमः क्षेपे इति समासो नतत्प्रतिषेधः तथा यः प्रभुर्निग्रहानुग्रहसमर्थः स्वा
मी हितात्सचिववचनात्संबमी नतं शृणुते न शृणोतीति समोगमहकौत्यादिना सं
श्रवांकृणोतेरकर्मकत्वादात्मनेपदं अकर्मकत्वं वैवक्षिकं स हितं अश्रोता प्र
भुः किंप्रभुः कुत्सितः स्वामी श्रृवं वत्समासः सर्वथा सखिवेन वक्तव्यं श्रोतव्यं

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः सदानुकूलेषु
हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः ॥५॥

च स्वामिनाप्येवं राजमंत्रिणोरैकमत्यं स्यादित्यर्थः ऐकमत्यस्य फलमाह सदेति हि
यस्मान्नृपेषु स्वामिषु अमात्येषु सखिषु अमात्यास्तेषु च अव्याययार्थयोः अनुकूलेषु प
रस्परमनुरक्तेषु सत्सु सर्वसंपदः सदा रतिं अनुरागं कुर्वते न जहतीत्यर्थः अ
तो मया वक्तव्यं त्वया श्रोतव्यमिति भावः अन्यथैवं राजमंत्रिणोर्नानुपदेशतः तद
श्रवणात् विंदासामर्थ्यासिद्धौ कृ समस्तकारणलक्षणा णस्यानिर्दिष्टस्य सर्व
संपत्ति प्रकारेण न कार्यं समर्थेन कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासो
लंकारः तदुक्तं सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टस्य कार्यस्यार्था ।

ग॰ १२

पराय १२

कि
टी
५

संप्रति स्वस्याहंकारं परिहरति निसर्गेति निसर्गदुर्बोधं स्वभावदुर्ग्रहं दुर्ज्ञेयमित्यादि
नावबलं प्रत्ययः भूपतीनां चरितं क्व अबोधविक्लवाः अज्ञानोपहताः जंतवो मा
दृशाः पामरजना इत्यर्थः क्वेति भयं संबद्धं तमर्थः तथापि निगूढतत्त्वं संवृतत्वा।
यान्यं द्विषां नयवर्त्म षाड्गुण्यप्रयोगाः संधिविग्रहयानानि संस्थायासनमेव च द्वैधीभा।
वश्च विज्ञेयाः षाड्गुण्यानी नीतिवर्त्मने इति मया वेदितम् विदेर्कमणि लङ् यदयं मे
दृतमित्यर्थः विधेयप्राधान्यात्पुल्लिंगनिर्देशः तवानुभावः सामर्थ्यं श्रेयान्गतो भावो
नुभाव इति नञ्प्रादिसमासः न रूपस्येत्यादौ प्रत्ययः श्रीलीमवो नुपसर्ग इति

निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः ॥ क्व भूपतीनां चरितं क्व जंतवः तवा
नुभावो यमवेदि यन्मया निगूढतत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम् ६ ॥ विशंकमानो भ
वतः पराभवं नृपासनस्थोपि वनाधिवासिनः ॥

अनुपसर्गाद्वर्तेर्डीनो नञ्पूर्वविधानात् अत एव काशिकायां कथं प्रभावो राज्ञाम् प्र
कृष्टो भाव इति प्रादिसमास इति चोद्यपरिहारो समयगत्यानेव विज्ञापयामि नन्व
याकर्णो कर्ठोरं प्रला पामीत्यर्थः ६ संप्रति यदुक्तं तदाह विशंकमान इति स्व
त्वेन युध्यते सुयोधनः भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युच् वक्तव्यः नृपासनस्थो
पि सिंहासनस्थोपि वनमधिवसतीति वनाधिवासिनः वनस्थाद्राजस्थदपीत्यर्थः

भवतान्न्तः पराभवं पराजयं विधांकमानउत्येत्तमाणाः सन् दुष्टसस्मस्ये
निडोर्दंडं शुनं श्वषोर्दण्डितोत्साधुः डोर्दंडगुनकारे एतोग्नुतेडोर्दण्डगुन
मरः तस्य कुद्यनामि वेणाजितां लब्धां उर्वी याजितामित्यर्थः जगती मही
जगतीविहरो महांवा सलकेदो विशेषयोरिति वैजयंती तयेव नीत्याजेनेव
प्रोक्तं समीहते आग्नियतेन भट्टाल्लु इत्यर्थः बुलवत्त्वामिकमात्वेशब्दा
गमेव पुनं भुंजानस्य कृतो मनस्सः समाधिरिति भावः अत्रदुर्दंडकुद्यजितामिति

डोर्दण्डकुद्यजितां समीहते नयेन नेतस्त्वगतीम्नयोयतः । तथापि
जिह्मः स भवज्जिगीषया तनोति शुभ्रं गुणसंपदा यशः ॥

गा४८ विशेषसत्त्वेन पदार्थस्य वलयैधादार्थं प्रतिहेतुत्वेनोपन्यासात् द्वितीयका
व्यलिंगमलंकारः तदुक्तम् हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंगमुदाहृतमिति
। तयेव नेतेन जगतीं समीहत इत्युक्ते तत्प्रकारमेवाह तथापीति तथापि सा
शोकोपि जिह्मो वक्रो वंचक इति यावत् सद्दुर्योधनो भवज्जिगीषया गुणैः
भवंतमाक्रमितुमिच्छेत्यर्थः हेतावितितृतीया गुणसंपत् शौर्यदानदाक्षि
ण्यादिगुणगणविस्तारकरणेन शुभ्रं यशस्तनोति सर्वलोकगुणलोभनीयाम्

त्वत्तोऽपरस्मात्स्वसात्कृतं वृद्धोपि गुणवत्तायात्मनः प्रकटयतीत्यर्थः इत्थं वैगुणि
नः सतोऽपि समृद्ध न विरोधो महद्भिः तस्य दोष इत्याशंक्याऽसतोऽपि न तत्संसर्गमित्याह
सगमा उत्कर्षो बहुना दिनमाह समिति तथा हि भूतिं समुन्नयन् उत्कर्षमा
पादयन् लक्ष्य गृह्णान चाविन्यादिनाशात् प्रत्ययः कृनलोटश्च सामर्थ्याद्योग्यत्वा
मा सामानाधिकरण्ये महात्मभिः समं सह इत्यर्थः साकं सार्द्धं समं सह इत्यमरः अ
नार्यसंगमात् दुर्जनसंसर्गात् पंचमी विभक्ते इति पंचमी वरं मनाक्प्रियं देवा
कृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रियं इत्यमरः अत्र मैत्र्यपेक्षया मनाक्प्रि

समुन्नयन्भूतिमनार्यसंगमाद्वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ८

यं विरोधस्य भूतिसमुन्नयत्वमित्यस्य पूर्ववाक्यार्थस्योपादानात् समास
गुणत्वात्पदोषापत्तिः तदुक्तं काव्यप्रकाशे समासगुणतादानात् समास
गुणत्वात्तम् इति तद्वाक्यांतरमेतत् येनोक्तदोषपरिहारः स्यादर्थांतरा
न्यासोऽलंकारः सच भूतिसमुन्नयस्य पदार्थविशेषणद्वारा भूति वत्वे
प्रतिहेतुत्वाभिधानरूपकाव्यलिंगानुप्राणित इति ८ ॥

न४

ननु कान्तर्यं केवलानीतिः शौर्यं चापल्ये षिमित्याशंक्य नीतिग्रहणं पौरुषमस्या
स्त्येवेत्याशयेनाह कृतेति षण्णां वर्गः षड्वर्गः अरीणां अन्तःशत्रूणां कामक्रोधा।
दीनां षड्वर्गो रिपुषड्वर्गः पितृभागवत्तत्पुरुषसमासः तस्य जयः कृतोयेन तेन तथोक्तेन।
विनीतेनेत्यर्थः विनीताधिकारे प्रजापालनमिति भावः अगम्यरूपां मनोरमां मा।
नवीमनूपरिष्ठसमाचारनुसारामित्यर्थः पदवीं प्रजापरिपालनपद्धतीं प्रतिपन्नेन।
प्रपन्नमिकुनाप्रपद्यते: सनेतादुप्रत्ययः सतिमीमेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः अत्र लोपो।
ष्यास्तस्येत्यास्तलोपः अस्तान्तद्विरालस्यम् स्य्यस्ततं दि तेनास्तं तद्विणानुल

कृतारिषड्वर्गजयेन मानवीमगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना विभक्ता नत्र कान्दि
वमस्तन्द्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ५ ॥ ज्य

सेनेत्यर्थः तदिः सौत्रो धातुः तस्मात्स्यादयस्त्वेत्योणादि कारकार प्रत्ययः कदि
कारादक्तिनो वाडीत्युक्तत्वात् वदीचरी निद्रातन्द्राश्रयावेतोपीति क्षीरस्वामी तथा
रामायणे प्रयोगः सनिमिद्रममन्तर्षि स्वदोषपरिदोषवत् इति तेन दुर्योधनेन।
पुरुषस्येदं कर्मपौरुषं पुरुषकारउद्योग इति यावत् युवादिनादिष्य प्रत्ययः पुरुष
स्योद्योगाभावे कर्माणि तेन सत्त्वीनि विषवः नक्तं चदिवा च नक्तं दिवः अहोरात्रयोरित्यर्थः
अचतुरेत्यादिना समासप्रत्ययोऽन्त्या थयोर्द्वन्द्वसमासे अत्र जेतन निपातः विभक्त्यासौ

एप्रत्ययः

५

कि संप्रति मित्रानुरागमाह सखीनिति गतस्मयो निरहंकारः अत एव सुयोधनः संत

यं टी तं साधुसमष्टक एकरूपसमित्यर्थः अनुजीविनो भृत्यान् प्रीतियुजः स्नेहयोगात् सखीनि

७ व मित्राणीव दर्शयति लोकस्यातिशयः हेतुमतीति णिच् एतस्मादात्मनेपदं शोभनं हृ

7 दयं येषां ते सुहृदो मित्राणि वा सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातः बंधुभिर्ज्ञातिभिः

मार्गे समानान्तुल्यसत्कारान्दर्शयते बंधूनां समूहो बंधुता तां ग्रामबंधुजनसहायेभ्यस्तल् स

त समानमापिपयत्स्वाम्यं दासास्तां कृतानपि प्रत्यामित्र दर्शयते बंधूनात्मतुल्यानिव दर्शय गीतं ५२

ते इत्यर्थः यथा भृत्यादिषु सख्यादिबुद्धिर्जायते लोकस्य तथा तान् संभावयतीत्य

र्थः अनुजीव्यादीनां कर्तृणामिति तत्प्रकर्मेति कर्मत्वं दृशेश्चेति आत्मनेपदान्वयेवाक्यार्थ

सखीनिव प्रीतियुजोनुजीविनः समानमानान्सुहृदश्च बंधुभिः ॥

मिश्रं वर्णयंति सतामनुजीव्यादीन् सखादीनिव दर्शयति सख्यादयश्चैवते नुप

श्यंति सख्यादिभावेन प्रत्यपन्नान्तस्यादर्शयते स्वयमेव केदानुहन्ति तथा स्वदं शो

ते तेभ्यः प्रयक्तीत्यर्थः अर्थात्तस्यापि तत्कर्मत्वं प्राणि कर्तृरनुजीव्यादेरात्मनेपद

मुपसंख्यानमिति प्राप्तिकर्मत्वं एवं चात्राण्यन्तकर्मणो णौ तत्कर्तृत्वेप्या।

रोहयते हस्तीत्यमेवेत्यादिवद्दृश्यमाणकर्मान्तरनाभावान्नायंणेरणौदि ।

८

॥ सूत्रस्य विषय इति मत्वा णिचश्चेत्यात्मनेपदं प्रतिपेदिरे भाष्ये तु णेरणाविति सूत्रवि
षयत्वमप्यस्योक्तं यथाह पश्यन्ति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यान् राजा अत्रात्मनेपदं
सिद्धं भवतीति अत्र कैयटः ननु कर्मान्तरसद्भावादात्मनेपदेन न भाव्यमित्युच्यते अस्मादेवो
दाहरणात् भाष्यकारस्यैवायमभिप्रायो ज्ञायते अणिपतावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्य
१०८ तिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति यथा स्थलमारोहयति मनुष्यानिति अत्राण्य
ऐगे = न्तावस्थायां कर्मणो मनुष्या नोक्तिकर्मतमिति भवत्येवात्मनेपदमिति १० नचायं त्रिवर्गो
ऽत्यन्तमाह असक्तमिति यथायथं यथास्वं विभज्य संकीर्णत्वं परिहृत्य विरोधेत्यर्थः या

स संततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधुबन्धुताम् १० असक्तमा
राधयतो यथायथं विभज्य भक्त्या समपक्षपातया ॥

थास्वे यथायथमिति निपातनात् द्वितीये नपुंसकत्वं च ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिक
स्येति ह्रस्वत्वं पक्षपातः पक्षपातः आसक्तिविशेषः समस्तुल्यः पक्षपातो यस्याः सा तया समप
क्षपातया भक्त्या अनुरागविशेषेण अनुरागो भक्तिरुपदेशः इत्यमरः अयं त्रिवर्गः असक्त
मनासक्तमव्यस्तानि तथेति यावत् आराधयतः सेवमानस्यास्य दुर्योधनस्य त्रयाणां
धर्मार्थकामानां गणस्त्रिगुणः त्रिवर्गः त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैरि
त्यमरः गुणानुरागात् गुणेष्वनुरागात् गुणवशात्ययलोभादित्यर्थः सख्यं मैत्री स

कि
रा टी
८
४

ख्युरित्ययप्रत्ययः । शयितानि वा तुपगतानि वा निवेशस्थानेषु उपेयिवाननाश्वानानूचान ।
श्चेति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः । नात्रोपसर्गस्तन्त्रमिति काशिकाकारश्चाह स्म न बाधं
ते समवर्तितान्दस्य धर्मार्थकामा[illegible]णानुपमर्देन संवर्द्धन इत्यर्थः उक्तं च धर्मार्थ
कामाः सममेव सेव्या यो ह्येकसक्तः स जनो जघन्यः ॥ ११ ॥ अथ श्लोकत्रयेणोपायकौशलं ।
दर्शयन्नादौ सामप्रदाने दर्शयति निरत्ययमिति । न अप्युपायो धनस्य निरत्ययं निर्बाधम् आ । न
यतिकाममित्यर्थः सामसान्त्वं अस्य यौवनतो न उग्रं हृतवादिति भावः सामसान्त्वमपि सम इत्यम
रः दानवर्जितं न प्रवर्तते अन्यथा लुब्धाद्यावर्जनस्य शक्यत्वेऽपि दुःकरत्वादिति भावः

गुणानुरागादिव सख्यमीयिवान्न बाधतेऽस्य त्रिगुणः परस्परम् ॥ निरत्ययं सा
म न दानवर्जितं न भूरि दानं विरहय्य सत्क्रियाम् ॥

उक्तं च लब्धमर्थेन गृह्णीयात् स्तब्धमञ्जलिकर्मणेति तथा भूरि प्रभूतं तत्तु कदाचिक
त्यमित्यर्थः दानं धनत्यागं सदित्याद्यर्थेत्र्ययं आदानादरयोः सदसदिति निपा
तसंज्ञा स्मरणात् तस्य सत्क्रियां सत्क्रियां विरहय्य विहाय त्यक्त्वा तु शब्दादित्यादेशा
न प्रवर्तते अनादरदानं वैफल्यादिति भावः न वैवं सर्वत्र येनाविवेकत्वं को ऽत्राह ह्यनिश्च ८
स्यादित्याह विशेषशालिनी अतिशययोगिनी सत्क्रिया गुणानुरागेण विना न प्रवर्त
ते इष्यकादिनेत्यादिना न नीया गुणेष्वेवादरो भूरिदाने चेति नोक्तदोषः [illegible] इत्यर्थः

अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणत्वेन यास्थापनादेकावल्यलंकारः तदुक्तं काव्यप्रकाशे
स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परंपरं विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधेति १२
अथ पञ्चमप्रकारमाह वसूनीति वशी तु योऽधनः वसूनि धनानि विवाकलोभात्तैन्या
र्थः निवृत्तीति शेषः तथा मन्युना कोपेन च मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः धर्मशास्त्रानुसारे
ण क्रोधलोभविवर्जित इति स्मरणादित्यर्थः निवृत्तौ कारणे निवृत्ति लोभादनिमि
त्तः सन् स्वधर्म इत्येव स्वरूपरागतः सतो ममायं धर्मः मयेदं कर्तव्यमित्यस्मादेव हेतो

प्रवर्तते तस्य विशेषणानि लिनीतगुणानुरोधेन विनानसत्क्रिया १२ वसूनि वा
ञ्छन्न वशी न मन्युना स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽ
पि वा निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम् १३ ॥

रित्यर्थः अदंड्यान्दंडयन्राजा दंड्यांश्चैवाप्यदंडयन् अयशो महदाप्नोति नरकं चैव
गच्छतीति स्मरणादितिभावः गुरूपदिष्टेन प्राड्विवाकोपदिष्टेन धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य
प्राड्विवाकमतेऽस्थितः समाहितमतिः पश्येद्व्यवहाराननुक्रमादिति नारदस्मरणा
त् दंडेन दमेनाशिक्षयेत्यर्थः रिपौ सुतेऽपि वाऽस्थितमिति शेषः एतेनास्य समदर्शित्व
मुक्तं धर्मविप्लवं धर्मव्यतिक्रमं निवारयति उपप्लवा स्यात् शत्रुः शिक्षाबन्धुःना
न्तु मत्वं बधनिबंधनः पक्षपातो नास्तीत्यर्थः १३ ॥

कि संशन्निभेदकौटिल्यं दर्शयति विधायेति शंकानानाह्नेति शंकितः अविश्वसनः सन्प
रा टी रितः सर्वत्र मंडलेपरानितरयंतीति भेदेन नात्मसात्कुर्वंति इति परेतरान्‌ रक्षतीति एवं
स नात्कर्मण्यण्प्रत्ययः रक्षतीति रक्षान्‌ रक्षकान्मंत्रगुप्तिसमर्थानित्यर्थः नेदिग्रहीमादि
१ नापवादश्च विधाय कृत्वा नियुज्येत्यर्थः अशंकितस्याकारं उपैति सुमविश्वस्तो विश्व सो
यव सो ऽविश्वस्तवद्दृश्यते परस्तु तेनैव परानुभिनत्तीत्यर्थः नचलाच्च नानुपेक्षते येन ना।
पि विकुर्वीरन्नित्याह क्रियेति क्रियापवर्गेषु कर्मसमाप्तिषु अनुजीविसात्कृताः ३

विधाय रक्षान्परितः परेतरानशंकिताकारमुपैति शंकितः क्रियापव
र्गेष्वनुजीविसात्कृताः कृतज्ञतामस्य वदंति संपदः १४ अनारतं तेन पदेषु

भृत्यादीनां कृताः अपराह्नमतयादं लंभिता विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः
ना इत्यर्थः दैवोपायाविति सामानि प्रत्ययः कृतज्ञस्य भावः कृतज्ञतां उपकारस्तत्त्वेश्वका
यपतेन तु वाङ्मात्रेणेत्यर्थः कृतज्ञेराजन्यनुजीविनोनुरज्यंति अनुरक्ताश्चतेरक्षं।
तीति भावः १४ अथोपायप्रयोगस्यफलवत्तां दर्शयति अनारतमिति तेनराज्ञापदे
षु कृत्यवस्तुषु पदंव्यवसितत्राणं स्थानलक्ष्मणोर्वस्त्वंघ्रिप्रमवः सम्यगसंकीर्णं।
मव्यस्तंचविभज्यविनियोगएवसत्क्रियाः अनुग्रहकाराः इतियावत्‌ ताः लंभिताः। ८

स्थानेषु सम्यक्प्रयुक्ताः इत्यर्थः उपायाः सामादयः संघर्षं परस्परस्पर्द्धामिवोपेत्य।
ऽप्येत्ता परिबृंहितायतीः प्रवृद्धोत्तरकालाः स्थिरा इत्यर्थः अर्थसंपदः अन्तावमन
स्वफलेनेति प्रसूत्ववत इत्यर्थः ॥ एवं अर्थसंपदमेवाह अनेकेति अयुग्मच्छदस्य सप्तपर्ण
स्यापत्यनस्य गंधइव गंधोऽस्य सोऽयुग्मच्छदगंधिः सप्तम्युपमानेत्यादिना बहुव्रीहिः उत्त
रपदलोपश्च उपमानाच्चेति समासांत इकारः नृपाणामुपायनानि उपहाराः भू
तायेदंतिनां तेषां मदः उपायनमुपग्राह्य मुपहारस्तथोपदेत्यमरः राज्ञामयज्वा

फलैरुपायः परिबृंहितायतीरुपेत्य संघर्षमिवार्थसंपदः ॥ १५ ॥ अनेकरा
जन्यरथाश्वसंकुलं तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्। नयत्ययुग्मच्छदगं
धिरार्द्रतां भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः ॥ १६ ॥ सुखेन लभ्या दधतः कृषी
वलैरकृष्टपच्या इव सस्यसंपदः ॥

निषुमांसः राजन्याः क्षत्रियाः राजश्वशुराद्यदिति यत्प्रत्ययः राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहण।
णात् प्रायः रथाश्चाश्वाश्च रथाश्वं सेनांगत्वादेकवद्भावः अनेकेषां राजन्यानां
रथाश्वेन संकुले व्याप्ते तदीयं मत्वर्थे छः आस्थाननिकेतनाजिरं सभामंडपांग
णं आस्थीयतेऽस्मिन्नित्यास्थानं करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् राजधानी तत्र निके।
तनं राजगृहं तस्याजिरमंगणं भृशमार्द्रतां आर्द्रभावं पंकिलतां नयति प्रापयति ॥

कि
टी
९
10

एतेन महासमृद्धिरस्योक्ता अत एवोदात्तालंकारः तथा चालंकारसूत्रे समृद्धिमद्व
स्तुवर्णनमुदात्तमिति एष संप्रति — परसंतोषंकरत्वमाह सुखेनेति वितायत
स्मिन्दुर्योधने क्षेमं वितन्वति क्षेमं कुर्वति सति देवः पर्जन्य एव माता येषां ते देवमातृ
का वृष्ट्युपजीविनो देशाः तेन भवंतीत्यदेवमातृकाः नदीमातृका इत्यर्थः देशो नद्यं
बुवृष्ट्यंबुसंपन्नव्रीहिपालितः स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रममित्यमरः।
तेनास्य कुल्यादिरशक्ते प्रवर्तकत्वमुक्तं कुरूणां निवासाः कुरवो जनपदविशेषाः कृष्टे
न पच्यंत इति कृष्टपच्याः राजसूयसूर्येत्यादिना कर्मकर्तरि यत्प्रत्ययांतो निपातः

वितन्वति क्षेममदेवमातृकाश्चिराय तस्मिन्कुरवश्चकासति ९ ॥

तद्विपरीता अकृष्टपच्या इव कृषिरेषामस्तीति कृषीवलैः कर्षुकैः रजःकृष्यासु
तीपरिषदो वलजिति वलच्प्रत्ययः वले इति दीर्घः सुखेनानायासेन लभ्याः लब्धुं
शक्याः सस्यसंपदो धनो धारयंतः नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः चका
सति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः अभ्यस्तादिति झेरदादेशः जक्षित्यादयः षडित्य
भ्यस्तसंज्ञा संपन्नजननत्वान्नदसंतापकरत्वाच्च दुःसाध्योऽयमिति भावः ९ ॥ ९

नन्वेवंजनपदानुवर्तिनःकथमर्थलाभोतआह उदारेति उदारकीर्तेर्महायश
सः उदारोदात्तमहतोरित्यमरः दयावतः परदुःखप्रहाणेच्छोः अतएवप्रशांत
बाधंप्रशमितोपद्रवं क्रियाविशेषणंवा शादांतशांतेत्यादिनाशमिधातोर्णांता
न्निष्ठांतोनिपातः अभिरक्षया सर्वतस्त्राणेन उदयंवृद्धिंदिशतःसंपादयतः व
सूपमानस्य वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेष्विति विश्वः अस्यदुर्योधनस्यगुणैर्दयादा
क्षिण्यादिभिरुपस्नुताद्राविता मेदिनीवसूनिधनानि वसूनीयेधनेमणौवि

द्राविता

उदारकीर्तेरुदयंदयावतः प्रशान्तबाधंदिशतोभि
रक्षया स्वयंप्रदुग्धेस्यगुणैरुपस्नुतावसूपमानस्य
वसूनिमेदिनी १८ ॥

तिवैजयंती स्वयंप्रदुग्धे अक्लेशेनदुह्यतइत्यर्थः दुहेःकर्मकर्तरिलट् नदु
हस्नुनमांयक्चिणाविति यक्प्रतिषेधः यथाकेनाविरविदग्धेनवहितार
हिताचगौःस्वयंप्रदुग्धेतद्वदितिभावः अलंकारस्तुविशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तु
तस्यगम्यत्वेगम्यमानोत्प्रेक्षेति सर्वस्वकारः तथा प्रतीयमानयागवासहप्र
कृतायामेदिन्याअभेदलक्षणातिशयोक्तिरितिसंक्षेपः १८ ॥

कि रा टी ८ ॥ वीरसहायत्वमाह महौजस इति महौजसो महाबला दुर्बला नामनुपकारित्वा
दिति भावः मानः कुलशीलादि अभिमान एव धनं येषां ते मानधना अन्यथा कदा
चित्कुलदूषणादिकृती स्यादपीति भावः धनार्चिताः धनैः संस्कृताः अन्यथा दारिद्र्या
द्विजह्युरिति भावः संयति संग्रामे लब्धकीर्तयः बद्धसत्कृणा इत्यर्थः अन्यथा का
दाचिन्नह्येयुरिति भावः संहताः मिथः संगताः स्वार्थनिष्ठा न भवंतीति न संहताः ष्ठा
नञर्थस्य षाड्गुस्य स्वरूपेति समासः भिन्नवृत्तयो मिथो विरोधात्स्वामिकार्यक
राः न भवंतीति भिन्नवृत्तयः पूर्ववत्समासः अन्यथा स्वामिकार्यहानिः स्यादिति

महौजसो मानधना(धना)र्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः न संहतास्त
स्य न भिन्नवृत्तयः प्रियाणि वांछंत्यसुभिः समीहितुम् १९

भयत्रापि तानर्थे धनुर्भृतो धानुष्काः आयुधीयमात्रोपलक्षणमेतत् आयोधना
दनुग्रहणे तस्य दुर्योधनस्यासुभिः प्राणैः प्रियाणि समीहितुं कर्तुं वांछंति आ
नृण्यार्थं प्राणान्त्यक्तुमिच्छंतीत्यर्थः अन्यथा दोषस्मरणादिति भावः अत्र महौ
जसादिपदार्थानां प्राणदानकर्तव्यतां प्रति विशेषणगत्या हेत्वभिधानात्का
व्यलिंगमलंकारः लक्षणं तदुक्तम् तथा साभिप्रायविशेषणेनात्परिकराल
ंकारः इति द्वयोस्तिलतंडुलवद्विभक्तितयापि संसृष्टिः १९ ॥ ॥

स्वराष्ट्रवत्परराष्ट्रवृत्तान्तमपि वेत्तीत्याह महीभृतामिति अशेषितक्रियः समापि
तकृत्यः सफलोदयकर्मेत्यर्थः स सुयोधनः सच्चरितैः शुद्धचरितैश्चरैर्वंचकैरित्यर्थः
चरंतीति चरैः प्रणिधिभिः परायत्तु महीभृतां क्रियाः प्रारंभान् निःशेषं वेद वि
दे लटो वेति णलादेशः स्वरहस्यं तु न कश्चिद्वेदेत्याह महोदयैरिति धातुरिवेत
स्य सुयोधनस्याहिते अयोगा महोदयैर्महद्भिः वर्धमानैरुत्तमं बध्नंतीति हितानुबं वं.
धिभिः सततैरित्यर्थः फलैः कार्यसिद्धिभिः प्रतीयते ज्ञायते फलानुमेयास्तस्य प्रा
रंभा इत्यर्थः २० मित्र[illegible]लमाह न तेनेति तेन राज्ञा क्वचिदपि सह्यत्यामौर्व्या

महीभृतां सच्चरितैश्चरैः क्रियाः स वेद निःशेषमशेषितक्रियः महोदये
स्तस्य हितानुबन्धिभिः प्रतीयते धातुरिवेहितं फलैः २० न तेन सज्यं क
चिदुद्यतं धनुर्न वा कृतं कोपविजिह्ममाननम् ॥

सज्यं मौर्वीज्यासंशिंजिनी गुण इत्यमरः तेन सहेति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः धनुर्नो
द्यतं आनतं वा कोपविजिह्मं कोपेन कुटिलं न कृतं अस्य कोपप्रसंगो नास्तीति कु
तस्तस्य शत्रुप्रशांतिरित्याह कथं तर्ह्यातीताकारयति तानारस्यत्रवाह गुणेति गु
णेष्वदयादाक्षिण्यादिष्वनुरागेण मास्य पदे स्वजानुसंगतेत्यर्थः अथवा
सौरभ्यगुणलोभेन नराधिपैरस्य शासनं मालामालेव मालां तदिव चाते वेणि
रिता

किरा० स्वार्थे ष्यञ् इति स्वशिरोभिरुह्यते धार्यते वचिस्वपियजादीनां किति संप्रसारणं । अ
टी० त्रोपमालङ्कारः २१ स इति अस्य धार्मिकत्वमाह स इति इद्धशासनः अप्रतिहतशासन
१२ इत्यर्थः सद्यः यौवनेन नवयौवनेनोद्धतं प्रगल्भं धुरंधरमित्यर्थः दुःखेन शास्यत इति दुः
१२ शासनस्तं भाषायां शासियुधीत्यादिना खल् प्रत्ययः यौवराज्ये युवराजकर्म
णि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् विधाय निधायेत्यर्थः पुरोधसा गुरुणा हितेन अनुमतोऽनुज्ञा
तः तस्मिन्न्यासितके सतीत्यर्थः न तु स्वयं तत्र दोषस्मरणादिति भावः धिनोतीति प्रीणनार्थे

गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ।
२१ स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं निधाय दुःशासनमिद्धशासनः
मखेष्वखिन्नोऽनुमतः पुरोधसा धिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम् २२

क्तः मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमानार्थे अस्य पुरोधसेत्यत्र क्तस्य च वर्तमाने इ
ति षष्ठी स्यात् अखिन्नोऽनलसः मखेषु क्रतुषु हिरण्यं रेतो यस्य सः तं हिरण्यरेतसं
मग्निं धिनोति प्रीणयति धिवि प्रीणनार्थे इदित्वात् नुम् एवोरश्चेति उप्रत्ययः अकारश्चा
न्तादेशः २२ स च दुःशासनादीनां नियोगैर्भाव्यं मित्यार्जवं दर्शयति ॥ १५

वि

प्रलीनं निरस्तं योधनः प्रलीनभूपालं निःसपत्नमित्यर्थः स्थिरायतिश्चिरावस्थायीत्यर्थः भुवो मंडलमावारिधेः वारिधिपर्यन्तं आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः प्रशासदा नापयन्नपि जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञानां नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः न नलन्नोपश्यतीत्यागमिष्यतीः धातूनामनेकार्थत्वादन्यार्थसिद्धिः अथवा तु सर्वपाठः। एष्यन्नल्प्स्वेतिलृड्डिः तत सङ्गेति सम्प्रत्ययः उगितश्चेति ङीप् आङ्केनयोनुमि तिविकल्पान्नुमभावः भियो भयहेतून् विरोधरूपमर्थः चिन्तयत्यालोचयत्येव स

प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति प्रशासदावारिधि मंडलं भुवः स चिंतयत्ये
व भियस्त्वदेष्यती रहो दुरंता बलवद्विरोधिता २३ कथाप्रसंगेन जनैरुदा
हृतादनुस्मृताखंडलसूनुविक्रमः ॥

एवाह अहो बलवद्विरोधिता दुरंता दुःखावसाना सार्वभौमस्याप्रबलैः सह वै
न रायमाणेनैनेर्थः पर्यवसाय्येवेत्याशयः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर
न्यासः २३ ननु गूढाकारेङ्गितस्य स्वभयं तया कथं निर्धारितमत आह कथेति कथा
प्रसंगेन गोष्ठीवशेन जनैः अन्यत्र कथाप्रसंगेन विषयवैयेन कथाप्रसंगो वार्तायाम्
वैयेपि वाच्यवदिति विषयः एकवचनस्यान्तत्वाज्जनविशेषणे उदाहृतादुच्चविला
तवाभिधाना त्रामधेयात् स्मारकाद्धेतोः हेतावितिपंचमी आखण्डलेऽभिधानेव
नामधेयं च नाम चेत्यमरः

त

कि
रो.टी
१२
१३

अनुस्तनाखंडनसत्त्वविक्रमः स्तनाज्ञनपराक्रमः सत्र सङ्गः सहादानिदुः सहायां
त्रिशाहस्मारकादेतोः आरवंडस्तत्त्वरिंद्रानुजत्रुपोद्रो विक्रमादित्यावत सत्त्वपुत्रेत्रनुजेत्वा
वानिविश्वः तस्याविपत्तीगतद्रूरत्यर्थः तस्यक्रमः पादविक्षेपः सोनुस्तनोयेन
सतयोर्नः स्त्वनगाहडमाहिमा अपगद्ववावनतानतः सत्र व्यथतेद्वः खायते पीडावा
धाद्रुः खंभित्यमरः अत्युत्कटभयदोषादिविकाराद्धवीराइतिभावः सर्वत्रजयमानविके
त्रयादिकेसरएजयतेति मायादर्जेनोत्कमेकथनेयुधिष्ठिरसमस्तएमेवेति सर्वमव

तवाभिधानाद्व्ययतेनतानतः सङ्गः सहानेत्रपद्मादिवोक्तः २४ तदाप्रक
र्तेनयिजिह्नमुद्यतेविधीयतेतान्त्रविधेयमुन्नतम् परप्रलीनानिवचांसि वि
वतोप्रसन्नतिसाराः खलुमाहशागिरः २५

दानं २४ नियमयतितद्धिति तन्नत्मात्मयिवि
जिह्नकपरेकात्रेमुखेते नयिजिह्वासावित्यर्थः तत्रतामिन्दुयोधनेविधेयं कर्तव्य
मुन्नतमिति क्रियापदंविधीयते तु कर्तव्यमपितयैवोच्यतामित्यत्राह परेति परप्र
लीनानिपरोक्तानि वचांसि विनतांसंस्कृतांमादृशां वक्तोपहारिणामित्यर्थः गि
रः प्रसन्नतिसाराः वार्तामात्रसाराइत्यर्थः वार्ताप्रसन्नतिर्वितानं शमपरः वार्तामात्रवा
दिनोवयं तत्रकर्तव्यार्थोपदेशासमर्थाः अतस्त्वयैवकार्यनिर्द्धार्यं निमित्तविशेष
तां समर्थेनाहर्योतरन्यासः २५ १२

इतीति। वनसन्निवासिनां पत्यौ वनेचराधिपे इति गिरमीरयित्वोक्त्वा आत्तसत्क्रिये गृ
हीतपारितोषिके गते सति द्रुपदात्मैव चराख्यातं विदितं तेन हि लोभात्स्वामिकार्ये
ष्वीवतां तत्स्वातिवाच्याश्रुते अथ महीभुजा राज्ञा कृष्णा सदनं द्रौपदी भवनं प्रवि
श्यानुजसन्निधौ तदने चरोक्तं वक्ष्यमाणं वचते आख्याने अथवा कृष्णेति पदच्छेदः स
दनं प्रविश्यानुजसन्निधौ तद्वचः कृष्णा वच्चनं आख्यान वदितुं द्रुपदात्मिका मे।

इतीरयित्वा गिरमात्तसत्क्रिये गतेऽथ पत्यौ वनसन्निवासिनाम् प्रविश्य
कृष्णा सदनं महीभुजा तदा चचक्षेऽनुजसन्निधौ वचः २६ निशम्य सि
द्धिं द्विषतामपाकृतीस्ततस्ततस्त्या विनियन्तुमक्षमा नृपस्य मन्युव्यव
सायदीपिनीरुदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः २७॥

कृताद्यधानेकर्माणि लिट् २६ निशम्येति द्रुपदात्मजा द्रौपदी द्विषतां सिद्धिं
वृद्धिरूपां निशम्य ततो द्विषद्भ्यः आगतास्ततस्त्याः अयायोताद्वितिस्यश्च अपाकृती
निकारान् विनियन्तुं रोद्धुं अक्षमाः सती नृपस्य युधिष्ठिरस्य मन्युव्यवसाययोः क्रो
धोद्योगयोः दीपिनीः संवर्द्धिनी गिरो वाक्यानि उदाजहार जगाद २७॥

कि॰ टी॰ १४ 14

भवादृशेष्विति भवादृशाम्भवद्विधाः पण्डितानामित्यर्थः तेषु विषये प्रमदाः स्त्रियस्ताभिरुदि
ताकथं आसमर्थनाम्न इत्याकरविधानात् प्रमदाजनोदितं स्त्रीजनोक्तं वचः तां व
विस्वपीत्यादिना संप्रसारणे अनुशासनं नियोगवचनं अधिक्षेप इव तिरस्कार इव
भवति अतो मद्युक्तं नयोक्तं —— मित्यर्थः तथापि निरस्तनारीसमयाः त्याजितशालो
नतानृपस्त्रीसमाचाराः समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद इत्यमरः दुराधयः
समयो हृद्ययनहेतवाद्दुष्टामनोव्यथा पुंस्याधिर्मानसी व्यथेत्यमरः मां वक्तुं व्य

भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं भवत्यधिक्षेप इवानुशासनं तथापि वक्तुं
व्यवसाययन्ति मां निरस्तनारीसमया दुराधयः २८ अखण्डमाखण्डल
तुल्यधामभिश्चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः त्वया स्वहस्तेन महीम
दच्युता मतङ्गजेन स्रगिवापवर्जिता २९

वसाययन्ति प्रेरयन्ति नार्किंचिदयुक्तम्
दुःखिनामिति भावः २८ अखण्डमिति आखण्डलस्तत्तुल्यधामभिरिन्द्रतुल्यप्रतापैः स्व
वंशजैर्भूपतिभिर्भरतादिभिश्चिरमखण्डमविच्छिन्नं धृता मही त्वया मदं स्रवतीति
ति मदच्युता क्षिप्तेन मतङ्गजेन मदस्राविणा गजेन स्रगिवात्महस्तेन स्वकरे
ण स्वस्य चापलेनेत्यर्थः अपवर्जिता त्यक्ता स्वदोषादेव पतनयोग्यमित्यर्थः २९ १४

सचदोषः कुटिलेष्वकौटिल्यमेवेह भजंतीति मूढधियोनिर्विवेकबुद्धयस्तेपरा
भवंभजंतीति येमायाविष्वमायावन्तोविषये अस्मायेत्यादिनाविनिप्रत्ययः मा
याविनोमायावंतः व्रीह्यादिभ्यश्चेतिठन् प्रत्ययोनभवति अर्शआद्यचाबार्थोतरंमस्याति प्र
विश्येति शठाअपकारिणोधूर्ताः तथाविधानसंवृतांगान्नवर्मितशरीरान्निशिता
इषवइवप्रविश्यप्रवेशंकृत्वाघ्नंति आत्मवंचकः कुटिलेषुऽनीतिरितिभावः ३० नवा
लक्ष्मीवांचवन्नादयमनर्थः स्यावेत्ताद्दोषमूलत्वादित्याशयेनाह गुणेति अनु

भजंतितेमूढधियःपराभवंभवंतिमायाविषुयेनमायिनः प्रविश्यहिघ्नं
तिशठास्तथाविधानसंवृतांगान्निशिताइवेषवः ३० गुणानुरक्तामनु
रक्तसाधनः कुलाभिमानीकुलजांनराधिपः ॥

रक्तसाधनः अनुकूलसहायवान् उक्तंचकामंदके उद्योगादनिवृत्तस्यसुसहाय
स्यधीमतः छायेवानुगतातस्यनित्यंश्रीः सहचारिणीति कुलाभिमानीतत्रिय।
कुलत्वाभिमानीचत्वदस्यसत्त्वात्मः अनेनासहित्यादिनापंचमी कोनरः गुणैः सं।
ध्यादिभिः शौर्यादिभिश्चानुरक्ताकुलजांकुलक्रमागतांकुलीनांचमनोरमामि
यमात्मवधूंस्वांभार्यामिववधूमिवसोजायास्नुषास्त्रीचेत्यमरः परैः शत्रुभिरपहार
येत स्वयमेवापकारं कारयेदित्यर्थः कलत्रापहारवत् लक्ष्म्यपहारोपि ॥

कि
टी
१५
15

राज्ञां मानहानिकरत्वादनुपेक्षणीय इति भावः ॥ अथ दशभिः कोपोद्दीपनं करोति।
भवन्तमिति हे नरदेव नरेन्द्र एतर्हि इदानीमस्मिन्नापत्काल इत्यर्थः एतर्हि संप्रतीदा
नीमधुना सांप्रतं तथेत्यमरः इदमो र्हिल् इति र्हिल् प्रत्ययः एवं लोकवर्णाविरोधे लाघवादे
शः आपदमेवाह मनस्विगर्हिते शूरजनजुगुप्सिते वर्त्मनि मार्गे विवर्तमानम् अ
नुकूलं तोऽइदं मनुमन्वन्तमित्यर्थः भवन्तमुदीरित उद्दीपितो मन्युः क्रोधः शुष्कं नी
रसं शुषः क इति निष्ठातकारस्य ककारः शमी चासौ तरुश्चेति विशेषणसमा।

परैस्त्वदन्यः क इवापहारयेन्मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ३१ भवन्तमे
तर्हि मनस्विगर्हिते विवर्तमानं नरदेव वर्त्मनि कथं न मन्युर्ज्वलयत्युदीरि
तः शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः ३२ अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां
भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ॥

सः शमीग्रहणं शीघ्रज्वलनस्वभावात्
क्षते उच्छिखः उद्गतज्वालः शिखा ज्वाला शिखा चेत्यमरः वह्निरिव कथं न ज्वलय
ति ज्वलयितुमुचितं इत्यर्थः ३२ नन्वेतः प्राकृतत्वादयं क्रोधस्यान्यएवेत्याशंक्या
ह अवन्ध्येति अवन्ध्यकोपस्य अनपवादस्य विहन्तुः निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थः ३ १५
सइति शेषः देहिनो जनाः स्वयमेव वश्याः वशंगताः भवन्ति वशंगत इति त्ययः
अतः कोपिना भवितव्यमित्यर्थः व्यतिरेकतन्निष्ठामावहेः अमर्षशून्येन निष्कोपेन

जंतुना कस्य याणो — शनिक्या हेनावितितनीया   यस्य कर्म हार्दं स्नेहः प्रेम
नाप्रियहार्दं प्रेम स्नेहश्चमपरः — वाद्विताश्चणप्रत्ययः हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासे
सेष्विति हृदादेशः जातहार्देन जातहार्दस्नेहेन सता जनस्यादरो न विद्विषा च सता।
दरो न भवति अमर्षहीनस्य रागद्वेषाचाकिंचित्करत्वात् गणना इत्यर्थः अथवा द्विषता
सतादरो भयेन द्वेषात्त्रियो भयेप्यसत्वेश्चमपरः एतस्मिन्नेव प्रयोगे संधिवशाद्द्विषाप
दच्छेदः द्वेषाकोपनर्दोषः अतः स्यानेकोपः कार्यस्त्वान्यस्यान इति भावः ३३
परिश्रमन्निति: लोहितचंदनोचित उचितलोहितचंदनेनाहिताग्न्यादिष्विति साधुः

अमर्षशून्येन जनस्य जंतुना न जातहार्देन च विद्विषादरः ३३ परिश्रमं लोहि
तचंदनोचितः पदातिरंतर्गिरि रेणुरूषितः महारथः सत्यधनस्य मानसं दु।
नोति नो कच्चिदयं वृकोदरः ३४

अभ्यस्तरक्तचंदनश्चमर्थः अस्पष्टेष्वितिं ना
यामिति यादवः महारथ्योरथ्यलवी उभयत्रापिप्रागितिशेषः अथ तं रेणुरूषितो धू
लिकुरितः पादाभ्यामततिगच्छतीति पदातिः पादचारी अजपतिस्पांचेत्यतुवर्त्तौ पा
दैवे मौलाभिकश्चणप्रत्ययः पादस्य पदज्यातिगोपहतेष्विति पदादेशः गिरिष्वंता
गिरि विभक्त्यार्थेव्ययीभावः गिरेश्चसेनकस्येति विकल्पान्नसमासांतोभावः परिश्र
मन्नयं वृकोदरो भीमः सत्यधनस्येति मोहं च वदने अद्यापि सत्यमेव वर्त्तते न श्यात

दगिति भावः तवेति शेषः मानसं दुनोति कच्चि

न्मथति नाथयति किं कच्चित्कामप्रवेदने इत्यमरः
साभिप्राया विकरणं कामप्रवेदनम् ३४

कि० टी० ९८ 16

विजित्येति वासव उपमा उपमानं यस्य स वासवोपमः इंद्रतुल्यो धनंजयः शर्वं उत्तरान्कुरू
न् मेरोरुत्तरस्यां भुवान् विजित्य प्राज्यं प्रभूतं प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमित्यमरः कुप्यादन्यच्च कु
प्यं हेमरूप्यात्मकं स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यमित्यम
रः वसु धनम् अयच्छत् दत्तवान् याच्छेत्यादिना ह्यागणे धकारादेशः स धनंजयस्तीति धनंजयोः
नेनः संज्ञायां भृतवृजीत्यादिना खच्प्रत्ययः अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः अधुनास्मिन्
काले अधुनेति निपातनात्साधुः नववल्कवासांसि आहरन् कथं न वमन्युं क्रोधं दुःखं

विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमाः स वल्कवासांसि
तवाधुनाहरन्करोति मन्युं न कथं धनंजयः ३५ वनान्तशय्याकठिनीकृताकृ
तीकचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ कथं त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ विलोकयन्नु
त्सहसे न बाधितुं ३६

वानकरोति ३५ वनान्तेति वनान्तो वनभूमिः तत्र शय्या शयनं तया क
ठिनीकृता कृती कठिनीकृतदेहौ आकारो देह आकृतिरिति वैजयन्ती विष्वक् स
मंतात् समंततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यमीत्यमरः कचाचितौ कचव्याप्तौ विकीर्णं
कुंतलो वालः कचः केशः शिरोरुह इत्यमरः अगपर्वतात्जातौ गिरिसंभवौ गजाविव स्थि
तौ एतौ यमौ युग्मजातौ माद्रीसुतौ पार्थौ यमौ द्वंद्वं धर्मराजे संयमे यमजेपि चेत्यम
रः विलोकयन्त्स्वकीय धृतिसंयमौ सन्तोषनियमौ धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतो

वेत्यादिनाक्लृप्तं ग्रहीते महद्वैर्यमिति भावः ३९

अथराज्ञोऽदेशाद्दर्शयितुमुपोद्घातमाह प्रकृतार्थवर्णयितुमर्थान्तरवर्णन
मुपोद्घातः इमामिति इमां वर्तमानां तव मां नाथ कीर्तिदीयां नस्पृदमित्यत्र
त्यः तदस्मामकाबेकवचने इति त्वकादेशः प्रियमायाद्विषयां चित्रवृत्तिं श्रृणु
न वेदकीदृशीमिति न वेत्सि यद्वुद्देश्यत्वतानाद्दितिभावः विदोलटो वेतिलणादेशः
नवात्मदृष्टांतेनाथत्वानां तुः खितमनुमापयितेशाकाले धीरादिषुनेकांतिकता
दिमाशयेनाह चित्तवृत्तयो विचित्ररूपाः धीराधीरादुनेकप्रकाराः खलु किं

इमामहं वेद न तावकीं धियं विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः विचिंतयं =
त्याभवदापदं परां रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः ३७ पुराधिरूढः शयनं म

परामुक्तश्याभवदापदं विचिंतयंत्या मम महाधनं विबुध्यसे यः स्तुतिगीतिमंग
चेतसि स्थितं अथयोमतोमथ्या उपसर्गेभ्योः किरिति किंप्रत्ययः प्रसभं प्रसह्य रुजं
ति भजंति रुजो भंगे इति धातोर्लट् पश्यतामपि दुःसहदुःखं जनयंति तद्विपत्ति
रनुभवितारं तां दुःखं कथं न करोतीति महत्स्विद्यमित्यर्थः चेतः इति रुजार्थानां
भाववचनानामज्वरे इति षष्ठी न भवति तत्र शेषाधिकारात्कर्मत्वस्यैव विवक्षितत्
वादिति ३७ तत्स्वापदमेव श्लोकद्वयेनाह पुरेति यस्त्वं महाधनं बहुमूल्यमर्घ
मित्यर्थः महाधनं महामूल्यमिति विश्वः शयनं शय्यामधिरूढः सन् ॥

कि
रा टी
१०
17

स्तुतयोगीतयश्च ता एव मंगलानि तैः करणभूतैः पुराविबोध्यसे वैतालिकैरि
तिशेषः बुधेर्विबोधनश्चार्थः पुरिलिङ्चास्मेइति सनाथेलट् सत्वमदभ्रदर्भांब
हुकुशां अस्त्रीकुशं कुथोदर्भः अदभ्रबहुलं नामरः स्थलीमकृत्रिमभू
मीं जानपदेत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप् एतेन दुःसहत्वमुक्तं अधिशीङ्स्था
सांकर्मेतिकर्मत्वं अधिशय्य शयित्वा अयङ्यिक्ङितीत्ययङादेशः अशिवैरमंगलैः
शिवारुतैः क्रोष्टुवाशितैः शिवाहरीतकीक्रोष्ट्रोशमीनद्यामलक्यमिति वैज

अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः ३८ ।
अनारतं यौ मणिपीठशायिनावरंजयद्राजशिरःस्रजां रजः निषीदत
स्तौ चरणौ वनेषु ते मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम् ३९ ॥

यंती निद्रां जहासि त्यजसीति शेषः ३८ पुरेति हे नृप यदेतत्पुरोवर्त्ति वपुः पुराद्वि
जातिशेषेण द्विजभुक्तावशिष्टेनांधसान्नेन भिस्सास्त्री भक्तमंधोन्नमित्यमरः रम
णीयस्यभावो रामणीयकं मनोहरत्वं उपनीतं प्रापितं नयतेर्द्विकर्मकत्वात्तथा
नेकर्मण्याख्येदेवत्रादीनाहुर्द्विकर्मणामितिवचनात् अद्यवन्यफलाशिनस्ते
तत्तद्वपु यशसासमं परमतिमात्रं कार्श्यं परैति प्राप्नोति उभयमपि क्षीयत इत्य
र्थः अत्र सहोक्तिरलंकारः तदुक्तं काव्यप्रकाशे सा सहोक्तिः सहार्थस्य बला

अनारतमिति अनारतमजस्रं मणिपीठशायिनौ मणिमयपीठशायिनौ यौ चरणौ
राजशिरःस्रजां नृपमौलिमाल्यानां रजः परागोऽरञ्जयत् तौ ते चरणौ मृगैर्द्विजैश्च
लूनास्त्रिभिः आमूलाशीखाग्रेषु छिन्नाग्रेषु बर्हिषां कुशानां बर्हिः कुशप्राकुलाशयोरिति विश्वः
वनेषु निषीदतस्तिष्ठतः ४० ननु सर्वप्राणिसाधारणामापदि किं परिदेवनेनेत्यत आ
ह द्विषदिति यद्यतः कारणादियं दशा वृत्त्या दशा कृत्रावबध्योर्यामिति विश्वः द्विष

पुरोपनीतं नृप रामणीयकं द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा तदद्य ते वन्यफला
शिनः परं परैति कार्श्यं यशसा सममेव पुः ४ द्विषन्निमित्ता यदियं दशा ततः =
समूलमुन्मूलयतीव मे मनः परैरपर्याप्तवीर्यसंपदां पराभवोऽप्युत्सव ए
व मानिनाम् ४१ ।विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुनः प्रसीद संधेहि वधाय विद्विषा

तोनिमित्तेयः सहसा द्विषो निमित्तं निपुणप्रत्ययः अतो मे मनः समूलं साशयं उन्मील
यतीवोत्पाटयतीव दैविकात्पापदुःखोऽयेत्याह परैरिति परैः शत्रुभिरपर्याप्ति
ना अपर्याप्तवर्तिना वीर्यसंपद्येषां मानिनां पराभवोऽपि उत्सवः पराभवेति चेयम्ये
एवार्थान्तरन्यासः मानहानिर्दुःसहा न तथापदिति भावः ४१ विहायेति हे नृपशा
न्तिं विहाय तत्पूर्वसिद्धं धाम तेजो विद्विषां वधाय पुनः संधेहि अङ्गीकुर्वित्यर्थः प्रसीद
प्रार्थनायां लोट् शमेन कार्यसिद्धौ किं बाधमित्यत्राह व्रजन्तीति निःस्पृहा मुनयः

कि. वृ. टी. १८ 18

शत्रूनवधूयानिर्जित्यशमेनक्रोधवर्जनेनासिद्धिं व्रजेति सन्ततम् लकार्यं।
वह्नाजकार्यं नयांति साध्यमित्यर्थः धर्म पुरः सर इति किं विधामवतां तेन स्विनां
पत्निकानां साहित्यनां मित्यर्थः पुरासरं तितेपुरः सराग्रेसराः पुरोग्रतोग्रेभ्य
मैत्रितिटप्रत्ययः यशोधनाः भवाहृषाः सन्तु सहमति तु सहेमीदृशान्क्रधका
रं निकारमपकारं प्राप्यवति संतापमपिकुर्वते स्वीकुर्वते चेत्‌ हंतमनस्विनाभिमा
निनानिराश्रयासतीहतानैजास्विनौकधारणानामनस्विनायाश्चत्यर्थः अतः परा
क्रमितव्यामितिभावः यद्यपत्रप्रहसनस्यासंगतेरपि श्लोकवकरोते रथः प्रहसन
बुर्जेतिशत्रून्नवधूयनिःस्पृहाः शमेनसिद्धिमुनयोनभूभृतः धर्म पुरः सरा
धामवतां यशोधनाः सुतुः सहं प्राप्यनिकारमीदृशं भवादृशाश्चेदधिकु
र्वतेरतिं निराश्रयाहंतहता मनस्विना धर्म सप्यत्तमामेवनिरस्तविक्रमा।
त्विराय पर्योषिस्वत्त्वेससाधने विहायलक्ष्मीपतिलक्ष्मकार्मुकं जटाधरः
सन्जुहधीहुपावकम् धर्म
प्रहसनस्मात्मनेपदेनभवति प्रहसनं परिमत् इति
काशिका तथाप्यस्याः कर्त्रभिप्रायविवक्षायामेवप्रयोजे कत्वात् कर्त्रभिप्रायेस्वति
ङितस्मात्मनेपदं सिद्धं धर्म अप्रेति अप्येतिपत्तांतरे निरस्तविक्रमः सन् चिन्मयवि
रकालेनापितामामेवतालिमेव त्विति तोमो वमेत्यमरः सत्त्वेससाधनेपर्योषित्र
वगाङ्कति नाहिं लक्ष्मीपतिलक्ष्मराजाविष्कार्मुकं विहाय धरतीति धरः पचाद्यच् ज

क्रमस्याकिंधनुषेत्यर्थः कुत्सोद्रेयिविनियोः यथ

अथ समयोऽप्येव नाद्विभेदि तदपि न किंचिदित्याह नेति परेष्वप्यायेष्वभिनिकारि
परं प्रधानं येषु तेषु तथोक्तेषु अपकारवत्स्वेषु सत्स्वप्यविधाय्यो महौजसः प्रतीकारक
रणेन तमस्येत्यर्थः नेतव्यसमयस्त्वयोऽस्य च वनेऽस्माभीरेवं रूपाः सवित समयाः स
पद्याचारकालसिद्धांतसंविदः समयः तस्यापरिरक्षणेन तमनेन युक्तं युक्तं तमनतेऽस्मि ने
ह यस्माद्विजयार्थिनो विजिगीषवः जिगीषवः अरिषु विषये सोप
धिसकपरं यथा भवति तथा कपटोऽस्त्रीव्याजदंभौ पपयक्तुम्रके तवेद्रूपसमयः सोप

न समयपरिरक्षणं क्षमन्ते निकृतिपरेषु परेष्वभिविधाय्यः अरिषु हि विजया
र्थिनः क्षितीशा विदधति सोपधिसंधिदूषणानि ॥४५॥ विधिसमयनियोगा
दीप्तिसंहारजिह्मं शिथिलबलमगाधे मग्नमापत्पयोधौ ।
दूषणानीति दधति के
न विद्यमानेन दोषदुष्या पुसंधिदूषयंतीत्यर्थः शक्तस्य हि जिगीषवोऽस
वैध्या कार्यसाधनं अस्तु समयरक्षणादि क्रमशास्त्रस्येति भावः अर्थान्तरन्या
सोऽलंकारः ॥४५॥ नानिशाग्रावं नं अद्युजिनयुगवेफलोवकारो युजिवनजो तरगाश्चय
क्षितावेतिलक्षणात् ॥४६॥ उक्तमर्थमाशीर्वादश्लोकमुपसंहरति विधीति विधि
दैवं विधिविधाने दैवे वेत्यमरः समयः कालः तयोर्नियोगान्नियमाद्धेतोः तयोर्दु
रतिक्रमत्वादिति भावः अगाधे अलंघे आपत्पयोधिरिवेत्युपमितसमासः दिन
कृतमिवेति ॥

कि
टी
१९
17

वक्ष्यमाणोत्तमाराज्ञामिन्नावधयोर्योमनः सूर्योपि सागरे मज्जति अपरेयुरुन्मज्ज
तीत्यागमः दीप्तिः प्रतापश्चातपश्च तस्याः संहारेणानिन्द्रमग्नमत्र शिथिलबलं
शिथिलयत्नं अन्यत्राशिथिलरश्मिः वक्रे देशो यो कृशो वक्तो यो येथ नेमणावि
निवैजयंतो शिथिलबलमिति पाठे तु मयत्रापि शिथिलशक्तिकमित्यर्थः विपु
लतिमिरमिव तद्धितिमिरं उदस्य निरस्योदीयमाने उदंते डीङ् गताविति धातोर्दै
वाधिकर्तरि शानच् तां दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मीर्भूयः समस्येत समेत आ
आशिषि लिङ् तोयविति लोट् वमत्कारितया मंगलाचरणरूपतया सर्गान्त

विपुलतिमिरमुदस्योदीयमानं दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वां समभ्येतु
भूयः ४६ इति श्रीकिरातार्जुनीये महाकाव्ये लक्ष्म्यङ्के कविश्रीभारवि
विरचिते प्रथमः सर्गः १ ॥

श्लोकेषु लक्ष्मीशब्दप्रयोगः यथाह भगवान्भाष्यकारः मंगलादीनि मंगलम
ध्यानि मंगलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि आयुष्मत्पुरुषाणि च भवे
ति ग्रन्थेनारम्भस्य च मत्कारो भवतीति इत्योपमेयं मालिनीवृत्तं सर्गान्तस्याहूति मे १९
दः यथाह दण्डी सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसंधिभिः सर्वत्र भिन्नसर्गान्तैरु
पेतं लोकरंजनमिति ४६ अथ कविः काव्यवर्णनीयान इत्यवेकं सर्गसमाप्तिम्

कथयंतीति रतीत्यादि इति श्रीः परिसमाप्तौ भारविकृतमिति कविनामकथ
नेन महाकाव्ये इति महत्कर्तृनकाव्यलक्षणसंपत्तिः सूचिता किरातार्जुनीयइति
काव्यवर्णयोः कथनं प्रथमः सर्गः समाप्तइतिशेषः एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् ।
किरातार्जुनावधिकृत्यकृतोग्रंथः किरातार्जुनीयं शिशुक्रंदयमसभद्वंद्वेन्द्रजननादि।
भ्यः छइतिछंद्वेत्कप्रत्ययः रात्रिवपाण्डवीयमितिवत् नहार्जुनएवात्रनायकः ।
किरातस्तत उत्कर्षायप्रतिभटतयावर्णितः यथाहृदंभोः वंशवीर्यप्रतापादिव
र्णयित्वारिपोरपि तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनं धिनोतिनइति यथायंसंग्रहः
नेतामध्यमपाण्डवोभगवतोनारायणस्यांशजः तस्योत्कर्षकृतेत्नुवर्णितइतोदिव्यः
किरातःपुनः शृंगारादिरसोयमत्रविजयीवीरःप्रधानोरसः शैला— दिवर्ण
र्णितानिवक्त्राशोदिव्यास्त्रलाभःफलम् ॥ इतिपदवाक्यप्रमाणपा
महोपाध्यायकोलचलमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिरातार्जुनीयव्या।
ख्यायांघंटापथसमाख्यायांप्रथमःसर्गःसमाप्तमगमत् ॥

कि॰
टी॰
२०

विहितामिति अथ वृकोदरो भीमः प्रियया द्रौपद्या गृहणां हितोपदेशात्मत्वं येस्व
नार्थे विहितां वाभिहितामित्यर्थः विशेषणस्य धात्वो क्रियासामान्यवाचित्वो योगपवि
शेषपर्यवसानात् मनःप्रियामभिमतार्थयोगात्मनो हृद्यां विशेषणद्वयेनापिगि
रोग्राह्यतमुक्तं गिरं गरीयसीं सामाद्युत्तरोत्तरनिश्चित्य नृपं धर्मराजं उपपत्तिमत् युक्तियुक्तं
ऊर्जिताश्रयं उदारार्थं वचनमूचे उक्तवान् यद्वा ऊर्जितो वीररसस्तदाश्रयम्
कर्तरि लिट् ब्रुवो वचिरादेशः विभ्रूयासीत्यादिना द्विकर्मकत्वं अकथितं चेति

ॐ नमो विघ्नहर्त्रे विहितां प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम्।
उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमूचे वचनं वृकोदरः १ यदवोचत वीक्ष्य मानिनी प।
रितः स्नेहमयेन चक्षुषा अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयम् २

परस्मैकर्मेति । किं तद्वचनं तदाह यदिति मानिनी तत्त्वज्ञकुलाभिमानवती द्रौपदी
स्नेहमयेन स्नेहप्रचुरेण तन्म वचनेमयट् चक्षुषा लोचनचक्षुषा एतेनामत्सरु
क्तं परितो वेदसमेतत्तो विवीक्ष्य यद्वचनमवोचत ब्रुवो वक्तेवा लुङ् इति द्रुमा
गमः वागधिपस्य बृहस्पतेरपि दुर्वचं वक्तुमशक्यं शेषषष्ठीयं नलोपाख्येण
षष्ठी अतो न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधो न तद्वचनं विस्मयं विदधीत सर्वस्यापी
ति शेषः यद्वा वागधिपस्यापि विस्मयं विदधीतेति संबन्धः दुर्वचकेनापीति शेषः य

विस्मयकरत्वे हेतुमाह विषम इति विषमोपि दुर्बोधोपि अन्यत्र तु अवेद्योपि नयो।
नीतिशास्त्रं पयसामाशयो हृदय इव कलनीयः कृतो यायाथ्यायाद्युपायः सन् नीय
मानस्त्वाध्वरे तेनो पायो पाथ्याय मेत्रिश्वितिविभवः अन्यत्र कतजलावतरणे सन् नी
यमानो जलावतारे चेति हलायुधः विगाह्यते ज्ञायते प्रविश्यते च तत्र तु सएव ताद्दशः
पुरुषो विशेषतुर्लभो न्मेनतुलेभः यः कृत्यं मन्त्रविग्रहादिकार्यं स्नानादिकार्यं च त
स्य वर्त्म मार्गं सन्नाथ देशकालावरुद्ध यथानयेत्यर्थः अन्यत्र कस्य योग्यं कर्म।

विषमोपि विगाह्यते नयः कलनीयः पयसामिवाशयः स तु तत्र विशेषदुर्ल
भः सदुपायपरयाति कर्म्यवर्त्मयः २ परिणामसुखे गरीयसि व्यथके स्मिन्वच
सि तत्तीजसा ॥

तदुक्तं च गतं ग्राह्यपाषाणादि वहितं उपन्यस्यति उदाहृ
इति उपन्यासस्तु वाङ्मुखं उपोद्घात उदाहारः इत्यमरः नयाको विन्कलनी यपय
स्तिगभीरे पि प्रवेशारः सतितीर्थक स्तुविरलः तद्वत्तीनावपीति रूपेतनेवक्तारि
सति सति वक्तालगसुलभः इत्येसपादितापि साधुवक्तीति युज्यते वि
स्मय इत्यर्थः २ अथ ग्राह्यत्वे पि हेतुमाह परिणामेति परिणामो सिले कारः रो
गव विपाकावस्था चेति तत्र सुखस्य हेतौ हिते शासंन वाच्य त्रिगुदृष्टोपापद्गुणे।
सुखानि चेति

कि
रा टी
४८
21

सत्वेषाहृस्य विशेष्यालिंगनं गरीयसि स्वल्पमपि श्रेष्ठे च ततो जसा उभयत्रापि स्त्री
णशास्त्रीनोव्ययके गुह्योपोद्बलकत्वाद्द्वयं करे अल्पत्वं तु ः सहस्रात्वं पादद्वं ः त्वज
नको अल्पीयस्त्वस्यान्तर्भूतमात्रेव उक्तं च अल्पा च मात्रा विपुलो गुणश्चेति अमि
त्वचासि अतिवीर्यवति अत्यंतसामर्थ्यवति भेषजे औषधे इव भेषजौषधभैषज्या
नित्यमरः बहुः अनेकगुणः मानत्राणराज्यलाभादिः अन्यत्रारोग्यबलपोषादिस्व
ह्यप्रले अतो ग्राह्यमस्याववचनमिति भावः ४ सत्यमेवं तथापि महात्मनरो चनेति किं क
रोमीत्यत आह इयमिति रुचिरार्थापि निहितार्थसंपन्नेति रुचिवहित ओ नृः इयं भारती

अतिवीर्यवतीव भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ४ इयमिष्टगुणाय रोच
तां रुचिरार्थापि भवते पि भारती ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने वि

शेषदीवाक्यमित्यर्थः इष्टगुणाय अभिमतगुणाय गुणग्राहिण इत्यर्थः पश्चितः ५
भवते तुभ्यं रुच्यर्थानामिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी रोचतां स्वादतां विपर्यये तो हि
न वक्तृनिबलादपी कांक्षा यां दोषप्रवृत्तिरिति भावः तथापि स्त्रैणव वासिकाश्रद्धानत्रा
ह नाविति वचने विषये गुणतो गृह्या गुणगृह्या गुणपक्षपातिन इत्यर्थः यदा
त्वरिवात्याप्तवेह वेति सद्धेः कस्य विपश्चितो विद्वांसः वचने विषये विद्वान् विपा
श्चिद्दोषज्ञस्त्वमरः वाक्यविशेषस्त्रीत्वे तस्यादित्वादेनिःस्पृहाननुरागिरागाद्याः त्वल्तु

बालादपि सुभाषितं ग्राह्यमिति भावः इति भावः ५

संप्रति त्वयमनुपाल्यमाने वनस्थेऽपीति हेतुः एतेन वचनस्य पूर्वापरविरोधः परिहृतः आन्वी-
क्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिर्विद्याश्चैताश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः इति कामं-
दकः। निवृत्तिमागता प्रसिद्धिमागता अतएव विवेकिनीयम् तद्विवेकवती यथा
हेमचन्द्रः आन्वीक्षिक्यां प्रविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्ड-
नीत्यां नयानयौ। तेन मतिः कथम् करिणी पंकविशीर्णपंकामिव विपर्ययं वैपरीत्यं प्र-
विवेकित्वेऽनुपमेत्यावसीदतीति नश्यतीति न युक्तमिति भावः ६ किंनष्केन्नामिदानी

वतसम्प्रति ते विवेकिनी नयविद्या स्वानिवृत्तिमागता कथमेत्य मतिर्विप-
र्ययं करिणी पंकमिवावसीदति ६ विधुरं किमतः परं परैरवगीतां गमि-
ते दशामिमाम् अवसीदति यत्सुरैरपि त्वयि संभावितवृत्तिपौरुषम् ७॥

येनेत्यनुपाल्यमसे त्वयेत्याह विधुरमिति। तथापि परैः शत्रुभिरवमानीत्यर्थीमव-
गीतां गर्हितां अवगीते तु निर्वादे मुहुर्दृष्टे च गर्हिते इति विश्वः। दशां गमिते प्रापि-
ते सति सुरैरपि संभावितवृत्ति बहुकृतं मतं यद्वा निश्चितसद्भावपौरुषं पुरुषका-
रः युवादित्वादण्प्रत्ययः अवसीदति नश्यतीति यत् अतः परं अतो मदपि कं किं
विधुरं किं कष्टं न किंचिदित्यर्थः। विधुरं त्वप्रवायेऽप्यात्कप्रविश्लेषयोरपीति वैजयं-
ती अस्तीति शेषः आत्मभवति परः प्रथम पुरुषोऽप्युज्यमानाप्यस्तीति भाष्यकारः

कल्पद्रुदं शशासाव शत्रुकुलात्तत्त्वमहत्कष्टं तत्र
तदुपेक्ष्य येऽनुपाल्यमसाम् इत्यर्थः १ ॥

भवति स्तरः इत्यां वार्यां लोसंज्ञा यद्वा पौरुषापि

कि अथोपपत्त्याकालतायमुपेक्षते यथाशंकनायमुपेक्षाकाल इति वक्ष्यतीति तदेव तत्।
टीटी वत श्लोकद्वयेन विविनक्ति द्विषतामिति स … मि … तापशोभनाम भयस
११ तेन स्वमेधसा नित्य … मेधयोरिया … महानपि अस्व
२२ शोभनान … यस्मात्सौ न स्वतो स्वतः अतिशयेनास्वतो [illegible] अस्वतन्त्रतः
तयोरस्वागमः तथा वत द्विषतामुदयः स्वतेन स्थाप्यत इति सुमर्षणः स — उपेक्षण
थैः स्वतस्त्वेदमर्षणो इति भावः भाषायां शास्त्रि मुधीमत्यादिना स्वतार्थे युच् प्रत्ययः प

द्विषतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्ततरः सुमर्षणः न महानपि भूतिमिच्छता फ
लसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ८ अचिरेणपरस्यभूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ॥

द्विषतो महानपि फलसंपद्प्र— णः फलसंपद्यानुवृत्तेः प्रति — दे
त्यादिना गणेन न सुमर्षणो नोपेक्ष्य इत्यर्थः अन्यथा तूपेक्ष्य इति भावः तदादय इ
त्येव प्रतीकार्यः न वर्त्तय इत्येवोपेक्षा किं तु स्वतन्त्रतास्वतन्त्राभ्यां उभावपि प्रतीका
टी … स्वतन्त्र इत्यर्थः ८ अथोभयोरपि युगपदुपक्षितयागमेगतिमाह अचि
रेणेति कृतमनेनेति कृती कुशल इत्यर्थः इत्यादि … प्रत्ययः परस्य शत्रोः
क्षययुक्तिं क्षययोगमचिरेणाशु भाविनीं भूयसीं प्रवृद्धां तां वा तथात्मनः क्षययुक्तिं ११

विपरीतां विरसावसायिनीं मतीयसीं च विगणय्य विचार्य तापितन्नुशब्दो हिस्युयादे
शः उपेत्यते उपेत्तोऽर्थान् अन्यथोक्तवैपरीत्येन परस्य पत्नयपुत्त्रावलीयसां तस्य
क्षयस्योदसमामित्यर्थः तत्प्रतिकारेण तस्याः क्षययुक्तः प्रतिकारमविरेणाषु कुरुते
एवं सति यदाशात्रोरभ्युदयः स्ययैवातिपवित्रयो यथास्माकं नदाकिं वक्तव्यमस्य :
प्रतिकुरुते इत्यर्थोऽतिसिद्धमित्यनुसंधेयं स अथेत्युपेक्षायामतिहमाचष्टे अनुपा।

नययुक्तिमुपेत्य ते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा स अनुपालयतामुदे
ष्यतीं प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया अपयान्त्यचिरान्महीभुजां जननिर्वाद
भयादिव श्रियः १० क्षययुक्तमपि स्वभावजं दधतं धाम शिवं विवृद्धये प्र
णमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ११॥

लयतामिति उदेष्यतीं वर्धिष्यमाणां आङ्क्तिनयोर्नेमिति कं विलात्तुमभावः द्वि
षतो प्रभुशक्तिं कोशादंडजं तेजः सप्रत्ययः प्रभावस्य यत्नेन कोशादंडजमित्यमरः
अनीहयानुत्साहेनानुपालयता मुपेक्षमाणानां महीभुजां श्रियः संपदो जननि
र्वादनन यात्रिकरुणबानुरागो अलोकापवादनया दिवेति हेतूत्प्रेक्षा अचिरात्
पयांति अपसरंति यथाहकामन्दकः श्रीभिः षंडरव श्रीभि रलसः परिभूयतइति
अतः पराक्रमितव्यमित्यर्थः १०॥

कि व
टी
४४
23

ननु परिक्षीणः कथं प्रबलमनुयुंजीतेत्यत आह नयगुणोपचितामपीति नयगुणोपचितां तथा
क्षीणामपि संततस्वभावजां शिवं सर्वलोकाह्लादकं धाम ज्ञानेतेजः प्रकाशं वस्थतः प
याते मसृद्ध्येवशुद्धार्थसुश्रुकितेऽपि तेऽस्माह्वतमितियावत् श्रमतो – त नद्वित स्वनप
वानपायमविनाशिनाशितेवर्द्धि – मित्यर्थः नृपो राजाः प्रतिपक्षेंद्रं द्वितीया चेंद्रमि
वेत्यर्थः प्रतिपद्यते संस्वरूपं चेंद्रो निएव प्रतिपक्षद्वेनद्वितीयोपवर्यते।
प्रतिपादितमाह यपतादिति यथापति प्रकृतवर्तितःश्रुत्यर्थः चंद्रतनमकुर्वति नयगु
णस्या ह कार्यसिद्धेर्निधानमित्यर्थः श्रियं हि सतोऽस्माह – द्वलोपिसमस्तु

प्रभवः खलु कोशदंडयोः कृतपंचांगविनिर्णयो नयः ॥

ते इति कामंदकः ॥ ननु प्रभुशक्तिपरत्वस्योऽस्माह क्रतोत्साहगुणं ततेश्माह प्रभव इति
कर्मणामारंभोपायः पुरुषद्रव्यसंपद् देशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः का
र्यसिद्धिश्चेति पंचांगानि यथाह कामंदकः सहायाः साधनोपायाः विभागो दे
शकालयोः विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पंचांगमिष्यत इति पंचानामंगानां विनि
र्णयः पंचांगविनिर्णयः तद्धितार्थेत्यादिना उत्तरपदसमासः कृतः पंचांगविनि
र्णयो यस्य स तथोक्तः नयो नीतिशास्त्रमितियावत् कोशोऽर्थराशिः कोशोऽस्त्री
कुड्मलेऽर्थौघे दिव्ये योनिरमरः दंडश्चतुरंगसैन्यं दंडोस्त्री शासने।
तेषां नाम २२

त्विमायां सैन्यसंपदीति वैजयंती तयोः कोशदंडयोः अनुपालके इत्यर्थः प्रभवत्य
स्मादिति प्रभवः कारणं तदेवं एतयोर्विधेयपदे च कार्यवस्तु रक्षतां मध्यन्ता
त्विपकारित मुत्साहमित्यर्थः लोकः कृष्यादिप्रवर्त्तीजनो नियतिं दैवमिव नि
यतिर्नियमो दैव इति विग्रहः अनुरुध्यते अनुसरति संपदैर्वास्तिकतालाकते विलिट मे
तस्यापि मूलमुत्साहः किंवत्त्वं प्रस्तुशाके मूलमित्यतः सपत्नाप्रयणीयः यतो
मकृदिदं मंत्रयतोपि निरुत्साहस्य किंचिन्न सिद्ध्यति ॥ ननु सोत्साहस्यासहाय

स्य विधेयपदे चुद्दक्षता नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ अभिमानवतो
मनस्विनः प्रियमुच्चैःपदमारुरुक्षतः विनिपातनिवर्तनक्षमं मतमालं

स्य कथमर्थसिद्धिरित्यत आह अभिमानवत इति अभि बनमात्मपौरुषम् ॥
मानवतो मानधनस्य प्रियमिष्टमुच्चै तपदं स्थानं राज्यादिकं आरुरुक्षतः
आरोढुमिच्छतः प्राप्तुकामस्य मनस्विनो धीरस्यात्मपौरुषं स्वपुरुषाकार एव
विनिपाते निवर्तनक्षमे अनर्थप्रतीकारसमर्थः आलंबनं सहकारि मतं इष्टं
यथा कस्यचित्तुंगमारोढुः किंचित्पतनप्रतिबंधकं अनुचरहस्तायालंबनं
भवति तद्वदिति ध्वनिः किं तस्य बाह्यैः सहायैः भृत्यानामिति भावः ॥ राम

पौरुषानंगीकारे दोषमाह विपदइति अविक्रमं पौरुषहीनं नरं विपदो ऽतिवरे
ति व्याप्नुवंति आपदुपेतं विपन्नं आयतिलक्षणः कालः आयतिकालस्तत्र रस्य
मरः दुरूहयति त्यजति यतैनामस्तन्तयस्यैत्यर्थः लघुतरगौरवं नियतावृ
त्यंभाविनी नकाश्चिदेन नादियत इत्यर्थः अमहीयानलवीयान् नृपति
नैनभवति यद्यान्वयेति संबुद्धिः तस्मात्पौरुषं कर्तव्यमेवेत्यर्थः अत्रश्लेषश्लेः
स्या विक्रमत्वादेरुत्तरोत्तरविपदादिकं प्रतिकारणत्वात् कारणमालारव्योलं
विपदोभिभवंत्यविक्रमेरहूयत्यापदुपेतमायतिः नियतालघुतातिरय
तेवगरीयान्नपदेत्रुपाश्रयः १४ तदलं प्रतिपत्तमुन्नतेरवहेत्याव्यवसाय
वस्यतामनिवसंतिपराक्रमाश्रयानविषादेनसमंसमृद्धयः १५ ॥
कारः तथाचरथ पूर्वश्लेषस्योत्तरहेतुत्वे कारणमालेति १४ फलितमाह तदि
ति तत्तस्मादुपेतादोषसंभवादित्यर्थः उन्नतेरभ्युदयस्य प्रतिपत्तमंतरये व्यव
सायवंध्यतामुद्योगशून्यतामवलंब्याणे ने नालमित्यर्थः अलं वेधा
योः प्रात्ते ति कात्यायनस्यस्वनाबादेशः तथाहिपराक्रममाश्रयः कार
णयासंतानतथाक्राः समृद्धयः संपदः वेषार मुत्साहेन सहूनमिवसंति
पौरुषसाध्याः संपदोनतत्तत्साहमाप्यातुभयोः सहावस्थानविरोधादित्यर्थः

ननु समयप्रतीक्षणं किं तेनेत्यत आह अथेति अथावधिः कालः प्रतीक्ष्यते चे
त् अवधिलङ्घनान्नेत्यात सौम्यकालेबलेपि चेति विग्रहः आविष्कृतनिस्त्रिंश
त्रिना प्रकटितकपटव्यवहारेण धृतराष्ट्रसुतेन दुर्योधनेन नरेन्द्रसंपदो राज्यसं
पदः नरेन्द्रेति वा पाठः विच्छेदः विरचितद्वादशवर्षाणि आसाद्यानुभूय कथं सह्यन्ताः ता
न्त्यास्वादनेनापत्यापि सुखेन गुडक्लेशा विना न सहन्ते ततः एवं ते वा प्रतीक्षणीय
व्यमित्यर्थः ९ अथ तदा दैवान्नष्टः स्वयमेव संपदो दास्यति तथापि न कथं रोचा

अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते कथमाविष्कृतजिह्मवृत्तिना धृतराष्ट्रसुतेन सु
त्यजाश्चिरमास्वाद्य नरेन्द्रसंपदः ९ द्विषता विहितं त्वया यथा वा यदि लब्धा
पुनरात्मनः पदम् जननाथ तवानुजन्मनां कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः १०

येमहीत्याह द्विषतेति अथ द्विषता विहितं कृता पुनः प्रत्यर्पितमित्यर्थः आत्म
नः पदं राज्यं त्वया पुनः लब्धा लप्स्यते यदि लभेः कर्मणि लृट् हे जननाथ तवानुज
न्मनामनुजानामाविष्कृतपौरुषैः प्रकटितपराक्रमैः भुजैः कृतं अलं भुजैर्नो किं
विलासायमित्यर्थः राज्यप्रदानादानयोर्द्विषामेव स्वातंत्र्ये सम्पद्भुजानैष्फल्यान्नत्रि
यत्वाभिजनमिति शास्त्रात्तात्वैवाराज्यं ग्राह्यमिति भावः कृतमिति प्रतिषेधार्थे
समयवाद्द्विपद्यते कृतमिति निवारणे निवारणनिषेधयोरिति गणव्याख्याने

द्योतनीया उक्तं च न्यासे न केवलं श्रूयमाणैव क्रि
यानिमित्तं कारकभावस्यापि तु गम्यमानापीति १०

तृतीयेति निगम्यमानस्यापुनः क्रियापेक्षया करणा

कि.
टी.
२५
25

ननु साम्नैव कार्यसिद्धौ किं तात्रेण यथाह मनुः साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा।
पृथक् विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचनेति तत्किमायुधेनेत्याशंक्याह म
देति मृगाधिपः सिंहः मदासिक्तमुखैः मदवर्षिभिरित्यर्थः स्वयं स्वेनैव हतैः करि
भिः वर्तयते वृत्तिं करोति तैरेव जीवतीत्यर्थः ते चौरादिकात्कर्तरि लट् भौवादिकस्य तत्र
अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादिति परस्मैपदनियमाभावात् तेजसा प्रभावेन तेजो बले
प्रभावे च ज्योतिषि त्विषि रेतसीति वैजयन्ती जगल्लघयन् लघूकुर्वन् महानन्यतो यस्मा

मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयते स्वयं हतैः लघयन्खलु तेजसा ।
सा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्यतः १८ अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः
स्थास्नु यशश्चिचीषतः ॥

सुरुषात् स्मृतिं वृद्धिं नेच्छति खलु गजैरिति
नापरायेन वृत्तिं इत्युक्तं न तु वंचनेन तद्भूरविषयमितिभावः विशेषेणैव सामान्यसमर्थनरूपो
र्थान्तरन्यासः १८ ननु युद्धात्सन्धिको लाभ उपायान्तरेणैव तथेत्याशंक्याह अभि
मानेति अभिमानधनस्य धीरनिर्यातनमात्रनिष्ठस्येत्यर्थः अत एव मनस्विनां गमनशी
लैरस्थिरैः गत्वरश्चेति क्वरप्रत्ययान्तो निपातः असुभिः प्राणैः करणैः भूमिसहस्रसवः प्रा
णाः इत्यमरः स्थास्नु स्थिरं ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति ग्स्नुप्रत्ययः यशः चिचीषतः चेतुम्।

संग्रहीतुमिच्छतः चिनोतेः सन्नन्तात्कर्तृप्रत्ययः अचिरं अंशवो यस्याः सा विद्।
द्युत् तस्या विलासः स्फुरणं तद्वच्चला लोला लाभे लाभे को ऽर्थः लक्ष्मीः संपत्
अनुषंगादागतमानुषंगिकं अन्वाचयशिष्टं अप्रधानफलं मानत्राणेन यशः एवमु
ख्यफले अप्रधानस्य लक्ष्मीति मानिनामिदमेव साध्यमित्यर्थः अत्र स्थिरस्य प्राण
त्यागेन स्थिरयशः स्वीकाराभिधानात् अनेनाधिकविनिमयाख्यः अलं।
कारः तदुक्तं काव्यप्रकाशे परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैरिति १९
ननु तस्य मानस्य हेतोः कथं प्राणत्यागः कर्त्तव्यः कातरो यत्र जीवन्भद्रशता।

अचिरांशुविलाससंचला ननु लक्ष्मीः फलमानुषंगिकं १९ ज्वलितं न
हिरण्यरेतसं चयमास्कंदति भस्मनां जनः अभिभूतिभयादसूनतः सु
नि पश्यतीत्याशंक्याह ज्वलितमिति जनो (खमुज्झन्ति न धाम मानिनः २०
भस्मनां चयं आस्कंदति पादादिना आक्रमति अदाहकत्वादिति भावः ज्वलितं
ज्वलन्तं कर्तरि क्तः मतिबुद्धीत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्तमानार्थे क्तः हिरण्यरेतसो ऽग्नेः
चयं नास्कन्दति दाहकत्वादिति भावः अतो हेतोर्मानिनः अभिभूतिभयात्प्रा
णाभावेन तेन त्यागेन परिभविष्यन्तीति भयादसूनेव सुखमुज्झन्ति उज्झ
न्तीत्युज्झन्ति धाम तेजस्तन्नोज्झन्ति मानहानिकराज्जीवनात्तेजसा मरणमेव वर
मित्यर्थः श्लेषानुप्राणितो ऽर्थान्तरन्यासः २० ॥

कि अथवा किमत्र प्रयोजनेन चिंतया किं तु तेजस्विनामयं स्वभावो यज्जिगीषुत्वमि।
वे टी त्यर्थः किमपेक्ष्येति मृगाधिपः सिंहः किं फलं प्रयोजनं अपेक्ष्य ध्वनितो गर्जतः घ
२९ नीतिधराः पयोधरान् पयसां धारकान् पयोधरान्मेघान् प्रार्थयते अभियाचति या
26 चृया चूत्रायां गतिधाने च प्रार्थना कथ्यते युधेरिति केशवः यद्वा वरुणाद्दीत्यर्थः
धामेवार्थयते प्रार्थाः प्रास्या व्यायाम्राबरोधयो रित्यभिधानात् महीयसो महत
रस्य सा प्रकृतिः तलयया प्रकृत्यान्यसमुन्नतिं परवृद्धिं न सहते महता परसेजन।

किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः प्रकृतिः खलु सा
महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया २१ कुरु तन्मतिमेव विक्रमे नृप नि
र्धूय तमः प्रमादजम् ध्रुवमेतदवेहि विद्विषां त्वदनुत्साहहता विपत्तयः २२

मेव पुरुषार्थ इति भावः पूर्ववदलंकारः २१ · नृपति कुर्वीति हे नृप तत्त
स्मा [illegible] नित्वाद्धेतोः यत्नयत दानेहे नाविस्मरः प्रमादजं तमो मोहं निर्धूय
निरस्य विक्रमे बीमबेप वमतिं कुरु विक्रमवेदानीं कुरु —नृपायो नरस्मिन्नर्थः
न वा विक्रमवैफल्यमित्याह ध्रुवमिति विद्विषां विपत्तयः त्वदनुत्साहहताः त्वदा
नुत्साहेनावप—येन हता प्रातित [illegible] प्रागेव विपद्येरन्निति भावः २
त्वं वधु ध्रुवं निश्चितमवेहि विद्धि जानीहि ध्रुवं नित्ये निश्चिते चेति शाश्वतः २२ ॥ २९

वचनपराचयशंकाकायेत्याह द्विरदानिति दिग्विभाविताव् आयत आगकृतः
आरुह्य शौर्यादिगुणं धातोः शतृप्रत्ययः चतुरो द्विरदान् दिग्गजानिव तथा उक्तविशेषणा
न् चतुरस्तोयनिधीनिव स्थौल्यगुणैः आयतो दिग्विभावितान् शतमन्युतेजसः इन्द्रविक्र
मान् तवानुजान् द्विषतां मध्ये कः प्रसहेत सोढुं शक्नुयादित्यर्थः शक्लिङ् चे
ति शक्यार्थे लिङ् अतो निःशंकः प्रवर्तस्वेति भावः २३ आशीर्वादव्याजेन फलितमा
ह ज्वलितस्येति तव चेतसि सततं ज्वलतो वैरिकृतस्य जातवेदसः क्रोधाग्नेरित्यर्थः शि

द्विरदानिव दिग्विभावितांश्चतुरस्तोयनिधीनिवायतः प्रसहेत रणे तवानुजा
न्द्विषतां कः शतमन्युतेजसः २३ ज्वलतस्तव जातवेदसः सततं वैरिकृतस्य चे
तसि विदधातु शमं शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसंततिः २४ ॥

वेतरा अशिवा अमंगला वैधव्यदुःखजन्यत्वादिति भावः रिपुनारीनयनाम्बुसंततिः वै
रिवनिताश्रुवाहः शमं विदधातु वैरिजनितस्य क्रोधस्य वैरिवधमन्तरेण शान्त्यसंभवा
त् अवश्यं तद्वधस्त्वया कर्तव्य इत्यर्थः क्रोधस्य विषयस्यानितरत्वेन विषयिणो जात
वेदसत्वेनोपनिबंधादतिशयोक्तिरलंकारः तदुक्तं विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनि
बध्यते यत्र सातिशयोक्तिः स्यात् कविः प्रौढोक्तिजीवितेति तत्रापि क्रोधस्य जातवेदसो
भेदेप्यभेदाध्यवसायाद्भेदनाभेदरूपता न तथांबुनिर्वाप्यतोक्तिः स्वघटते तथा च यथा
तुषे वने नाग्निः शाम्यति तथा शत्रुवधे क्रोधस्योपशमं गम्यते २४ ॥

कि
टी
२२
27

इतीति इत्थमुक्तवत्या दर्शिता विक्रिया विकारो वागारंभात्मको येन तं कोपपरीत
मानसं कोपाक्रांतचित्तं एतद्विशेषणद्वयं द्विरदेपि योज्यं मरुतः सुतं भीमं मही
पतिर्युधिष्ठिरो दुष्टं द्विरदमिव एतेन भीमस्य शौर्यमेव न बुद्धिरस्तीति गम्यते उ
पसांत्वयितुं अनुनेतुं उपचक्रमे प्रक्रान्तः प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामित्यात्मनेपदं ए
तेनानावरुपकारविशेषायत्तया कथाचिदवधीजनः शनैः द्विरदवद्वशीकर
णीयो न तु त्याज्य इति भावः २५ प्रथमं तावत् तन्मासप्रसादयति अपवर्जितेति वि

इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसं उपसांत्वयितुं महीपति
र्द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे २५ अपवर्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मंग
लास्पदे विमला तव विस्तरे गिरां मतिरादर्श इवाभिदृश्यते २६ ॥

प्लवः प्रमाणबाधः अन्यत्र बाह्यमलसंक्रमः अपवर्जितो यस्य तस्मिन् अपवर्जितवि
प्लवे शुचौ सौष्ठवयुक्ते अन्यत्र लोहपङ्कादिशून्ये निर्मले तद्वदिति अत एव हृदयग्राहि
णि मनोहरे मंगलास्पदे एकान्ताभिमतार्थप्रतिपादकत्वात् अन्यत्र मंगलवस्तु
त्वात् श्रेयस्करे रोचने चंदने हेम मृदंगे दर्पणे मणौ गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः प
श्येत् सदा बुधः इति स्मरणात् तव गिरां विस्तारे वाक्प्रपंचे प्रथममवावशाद्व्यति
रेकप्रतिषेधात् क्रियोपरविति अथ अत एव विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य
विस्तर इत्यमरः मतिस्तत्त्वबुद्धिरादर्शो दर्पणे आदर्शो दर्पण इत्यमरः विमला विशदा

अथ युग्मेनाह स्फुटतेति उपपत्तिरिति च पदैः सुप्तिङन्तपदैः स्फुटता विशदा
र्थता नापाकृता न त्यक्ता अर्थगौरवं भूयस्त्वं च न नस्वीकृतं स्वीकृतमेवेत्यर्थः ।
वैशद्यप्रसक्तार्थगौरवासम्भवनिवृत्त्यर्थं नञ्द्वयं संभाव्यनिषेधा निषेधनिवर्त
ने द्वौ प्रतिषेधाविति वामनः गिरां पदानां वाक्यानां च पृथगर्थता भिन्ना
र्थता भिन्नार्थत्वं अपुनरुक्तार्थतामिति यावत् रचिता कृता तथा क्वचिदपि साम
र्थ्यं गिरामन्योन्यसाकांक्षत्वं नापोहितं न विवर्जितं अन्यथा दशदाडिमादिवाक्यवदे
कार्थता न स्यात् तथाहुः अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यादिति ननु वा

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवं रचिता पृथगर्थता गि
रां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् २७ ॥

र्थगौरवं इत्यत्र कथं षष्ठीसमासः पूरणगुणेत्यादिना प्रतिषेधात्तत्र दोषः या
वदर्थादयः शब्दा गुणे गुणिनि च वर्तन्ते यथा पटस्य शुक्लः पटः शुक्ल इति च तेषा
मेवात्र निषेधात् तथा तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते इति वचनात् बहुलमभियुक्त
प्रयोगदर्शनाच्च बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादौ तु भाष्यकारवचनात् असमा
सः अत एवाह वामनः अत्रापीतिरामादिषु गुणवचनेन समासो वसीयः स्यादिति २७

मपद्यापरस्य श्रेयानित्ययुक्तिरुक्तेत्यर्थः अचेतस्येतन्महावीरस्येति भावः
तथानुमानेनयुक्त्या

कि उपपत्तिरिति किंच बलाद्बलमाश्रित्य कर्मणोऽल्पबलोपेयेव मीवक्तव्या
वेटी उपपत्तिर्युक्तिरुदाहृतापराक्रम यशस्त्वं च न तत्तनो न हतः किंवागमाविरु
२८ द्धमेवोक्तम् अन्यथानहिरोधादनुमानस्येवा प्रामाण्ये भंगप्रसंगादिति
28 भावः ईषद्विहेनाविगुक्तमिदं वचनम् अविद्यमानईदृगाशयस्त्वं तावदु
क्तोऽभिप्रायो यस्य सोऽनीदृगाशयः अभिप्राय काऽदृगाशयस्त्वमदः कः।

उपपत्तिरुदाहृता बलादनुमानेन न चागमः क्षमः
इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः २८

प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत न कोपीत्यर्थः इत्यं वक्तुमुपक्रममेव नास्ति वक्तानु
हृतयास्त्वेवेति भावः केचित् देतत् श्लोकद्वयं निंदापरत्वेनाप्ययोजयंतितद
सत् हितोपदेशमात्रतत्परस्यास्य तत्कालस्य शत्रोर्वचनस्य रिपोश्च महावीरेऽप्या
नतिसंबंधानर्थमूलत्वभूते निंदानात्पर्यकल्पना नौचित्यादिति २८ ॥ २८

इति साधूक्तं नर्हि तथैव क्रियतामित्याशंक्याह अविततमनयेति तथापि तया
सम्पादितेपि मे हृदयं अविततमनया ऽसंततनया अशाप्युपिसंशयात्वेन समर्थः
निर्णयमेव धावत्यनुसरत्येव ततः समर्थः अथापि निर्णयस्यापि दर्शितमिति भावः
निर्णयानुदये हेतुमाह विधियेषु संधिविग्रहादिकर्तव्यार्थेषु या विशेषसंपदस्ता
रभेदश्रुतानः ताः सरमञ्जकंपोनावसाययितुं पुरुषान् तेऽरण्यादि समुत्साययितुं वि
षयः तमेतद्विनितमाः शाकानमर्वति ये वाधवन्नमपशक्तो हितो विधिमर्मरः वि

अविततमनयान्यथापि मे हृदयं निर्णयमेव धावति अवसाययितुं क्षमाः सुखं
विधियेषु विशेषसंपदः ॥ २९ ॥ सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः प
रमापदां पदम् ॥
स्य ध्येयमात्रे क्रिगमनेपि न दृष्टिरोषाणां सौत्याद्याकृत्याख्यं तु
तेनन्नाशापि निर्णयाकांक्षेति निरस्यर्थः अत्र निर्णयथाकलं प्रस्तुतवाक्यार्थस्य
हेतुत्वेनाभिधानाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः तदुक्तं हेतोर्वाक्यपदार्थ
२८ तेकाव्यलिंगमुदाहृतमिति ॥ २९ ॥ तत्तु विशेषवर्णनमंतरेणैव सहसा विदध्यादित्याशंक्याह
सहसेति क्रियतेऽनेनेति क्रिया कार्यं सहसा अकस्मादिति समर्थः सहसैव स्याकस्मिकाविम
शयोरिति गणव्याख्याने त्वराहेतोः कार्यं न विदधीत कुतः अविवेकमविमृश्या
नपकारित्वं परमं तेनापदां पदं स्थानं कारणमित्यर्थः व्यतिरेके दोषाक्रमणं ।

विं० सो

कर्षस्य ५४

कि मन्वयेनाप्याह वृणत इति गुणलुब्धाः गुणेष्वभिवर्तिनः स्वयंवरहेतुनर्क्किः संपदः स्त्रि
सेरी यः विमृश्य करोतीति विमृश्यकारी उपपदसमासः तं स्वयमेव वृणते भजन्ते
२१ हि वरं संभजन्त्यावितिथान्तस्तस्माद्विमृश्यैव प्रवर्तितव्यमित्यर्थः अत्र सहसा विधाननि
षेधलेख्यविमृश्यकारित्वरूपकारणस्याप्रयुक्तत्वानिरेकार्थकार्येण समर्थनाद्वैध शात्
र्म्येणार्थान्तरन्यासः द्वितीयार्थेन च समपवसाधर्म्येणेति काव्ये ॥ ३० ॥ ननु साहसिकस्यापि
फलसिद्धिर्दृश्यते तत्किं विवेकेनेत्यत्राह अभीति यः पुमान् विधीयन्त इति विधयः क विवेकवारिणा
र्त्तव्यानि तान्येव बीजानीति समासः अनुपालयन् प्रतीक्षमाणः सन् अभिव विवेको वारिवत्तेन

वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ ३० ॥ अभिवर्षति योनु
पालयन्विधिबीजानि विवेकवारिणा स सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लो
क इवाधितिष्ठति ॥ ३१ ॥

र्षति सिंचति स पुमान् फलं यत्र निष्पाद्योऽर्थः स एव फलं हेतुक
तेः सस्यं फलमुपयन्त्राप्यमरः तन्मूलिनीं क्रियां कर्म लोकैर्जनः लोकस्तु भुवने जन इत्यम
रः शरदमिव सदाधितिष्ठति सदा क्रियाफलं प्राप्नोत्येव न कदाचिद्विहन्यत इत्यर्थः
साहसिकस्य काकतालीयन्यायेन फलसिद्धिर्विवेकिनस्तु नियतेति भावः अत्र फलश
ब्देन सस्यं हेतुरूपकयोर्योगश्चेदाप्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिः तदनुगृही
तश्चोपमेत्यनयोः संकरः ॥ ३१ ॥ नियता विविक्तिनः फलसिद्धिरित्युक्तं संप्रतीतां मे वरुण्यांर्थे लो २४
ति ॥

च०२

श्रुवीति श्रुतिसंपदा यश्रुतं ज्ञानेशास्त्रश्रवणे कर्णं वश्च भूषयति अन्यथाश्रुतनै
ष्फल्यादितिभावः पराक्रमः सनयवससवेशौर्यप्रशमस्याभरणं अन्यथासर्वैः परि
भूयत इति भावः सपराक्रमः नयायादिनानीति संपादिताविवेकशून्येकाया यावस्ता
वसारासिद्धिश्च सैव भूषणं यस्य सनयोक्तः साहसिकस्यासिद्धेः काकतालीयकत्वेनप
नेपराक्रमवैपर्थ्यास्यादितिभावः कुरूपोभूषणत्वेसिद्धे भूषणत्वेसर्वोत्तरतयाल्लग
म्याते सर्वोत्तरोत्तरस्यशब्देशब्दविशेषणोत्तादेकावल्यलंकारः नत्तक्रमेकावल्याम्

श्रुतविभूषयतिक्षान्तंवक्तुः प्रशामनस्यभवत्यलोक्तिया प्रशामाभरणेपरा
क्रमःसनयापादितासिद्धेर्भूषणः ९२ मतिभेदतमस्तिरोहितेगहनेकृ
त्यविधौविवेकिनां सुकृतः परिशुद्धआगमः कुरुतेदीपइवार्थदर्शनम्

यत्रविशेषणभावं शब्दंशब्दप्रतिक्रमेणैवभजतिपरमेषालेकृतिरेकावलीकथि
तेति ९२ विमृष्यकुर्यादिति स्थितेनत्रविमर्षोपायः कश्चनेत्यत्राह ।
मतीति मतिभेदः कार्यविप्रतिपत्तिः मतिभेदस्तमस्तेनचतुपपदमतिरि·तिस
मासः तस्यैवनसुपमानुसारात्वेनतिरोहिते अतएवगहनेदुरवगाहेकृत्यविधौका
र्यानुष्ठानेविवेकिनां सुकृतः सदभ्यस्तः अतएवपरिशुद्धोनिश्चितोत्पत्तसतावि ।
हितप्रमाणानादिदोषरहितस्त्वागमः शास्त्रंआपत इतिविग्रहः दीपइवअर्थदर्शा
नं कार्यज्ञानंवस्तुप्रतिभासंचकुरुते ९३ एवंविमृश्यकुर्वतोदैवाद्वनर्थागमोपि
कान्तिदपरापरत्याह

कि॰ टी॰ स॰ २ 30

स्पृहणीयेति स्पृहणीयगुणैः लोकस्पृहणीयगुणैर्महात्मभिः सज्जनैश्चरिते अनुष्ठि-
ते हिते वर्त्मन्याचारे मनो यच्छतां नियच्छतां सन्मार्गेण व्यवहरतामित्यर्थः विधिहे-
तुर्दैवनिमित्तकः विपद्विघातो दैवे चेत्सम्भवः अत एव गतसामपराधानां अहेतुविनि-
पातो दैविकानर्थो विनिपातो पातेस्याद्दैवादिव्यसनेष्विचेति विश्वः समुन्नतेरभिवृ-
द्धेः समस्तुल्यः दैविके पुरुषस्यापराधाभावादिति भावः यथाहकामन्दकः यदप्य-
गुणाक्रान्ते कार्यमेति विपर्ययं प्रसादस्तत्र पातेभ्यो दैवानतिनपौरुषमिति ३४ सं-
प्रति यद्विमृष्य नरो हि शिवमिति जिगीषवो विजयेच्छवो नरपा विजितक्रोधरयाः स

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः विधिहेतुरहेतुगर्ह-
णो विनिपातोपि समः समुन्नतेः ३४ शिवमौपायिकं गरीयसीं फलनिष्प-
त्तिमदूषितायतिम् विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषवः ३५

तो गरीयसीं प्रभूतामदूषितायतिं मङ्गलोत्तरकालां शोभनामित्यर्थः फलनिष्पत्तिं
फलसिद्धिं विगणय्य फलवत्तां निश्चित्येत्यर्थः पौरुषं पुरुषकारं शिवमनुकूल-
मौपायिकं उपायाद्विनयादेर्नान्यार्थे ठक् ठकायकृत्स्वार्थे च नयन्ति प्रापयन्ति पौरु-
षं उपायेन योजयन्तीत्यर्थः नानिश्चित्य फले कर्म कुर्वते इति भावः यथाहकाम- =ग
न्दकः निष्फले ह्यक्लेशबहुले संदिग्धफलमेव च न कर्म कुर्याद्धीमान्महावैरा- छ
नुबन्धि चेति नयन्तिः प्रापणार्थो द्विकर्मकः अत्र पौरुषस्य कर्तव्य कर्मत्व उपाय- द
यस्यान्यस्यानाक्रोधं विनयतरस्यादिवत् कर्तव्ये चापरे रे कर्मणीत्यात्मनेपदं न प्र fr

यदुक्तं विजितक्रोधस्याशक्तिरेवावश्यक इत्याह । अपनेयमिति । उदेतुमभ्युदे।
तुमिच्छता ज्ञापुरः अग्रमेव रोषमयं दोषादागतं तमस्तु तिमिरं निरसनीयं धिया।
विवेकबुद्ध्याकरणीयमपनेयमपनोद्यं तथा हि अंशुमतापि कर्त्रा प्रभया तेजसा
करणेन निशाकृतं तमो ध्वान्तं अविभिद्य नोदीयते किं तर्हि विभिद्यैवेत्यर्थः सूर्यस्या
प्येवं किमुतान्येषामित्यपिशब्दार्थः अन्यो भावे लट् ३६ ननु दुर्बलस्यैवमस्तु मनी
षस्तु क्रोधादेव कार्यसिद्धिरित्याह बलवानिति बलवानपि यः कोपा
ज्जन्म यस्य तत्तथा कोपजन्मनः आवर्त्तो बहुत्वं हि अपि करणेन मघवन्नपदश्नि

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरं क्रोधमयं धिया पुरः । अविभिद्य निशाकृतं
तमः प्रभयांशुमताप्युदीयते ॥ ३६ ॥ बलवानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभि
भवं रुणद्धि यः । क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसंपदः ॥ ३७ ॥

वामनः तमसो मोहस्य कृद्योगात् कर्त्तरि षष्ठी अभिभवमाक्रान्तिं न रुणद्धि न निवा
रयति स नृपः क्षयपक्षः कृष्णपक्षः ऐन्दवीरिन्दुसंबन्धिनीः कलाः इव
कला तु षोडशो भाग इत्यमरः सकलाः शक्तिः संपदः प्रभुमन्त्रोत्साहरूपाः कीर्तिः।
सो विहन्ति नाशयति अथ स्यान्नैवाबलमिव क्रोधोत्पत्तौ न सर्वमपि सामर्थ्यं सर्व
मेवेत्यर्थः अत्र कालस्य सतः कारणेनान्तः क्षयपक्षस्य कलानाशकारित्वमस्त्येव
तमसस्तु न कालविशेषभागेन तथाप्यपदेशः ३७ विमृश्य कुर्वतः क्रियाः प्रका
रमाह

कि
रंटी
२।
३१

समेति यः समानातिशृत्तुर्मोतिनितिक्ष्मारत्निर्यस्य समवृत्तिः सन्समये सन्यवसरे
सतिमार्दवं मृदुवृत्तिमुपैति तिग्मतां तीक्ष्णवृत्तिं तनोति समेदिनीपतिः विवस्वा
निवौजसा तेजसा लोकमधितिष्ठति आक्रामति सर्वोप्यंतिभेदेन वा समभेदेन
वा समवृत्तिरित्यादि योज्यं ३८ उक्तमर्थं व्याकरणे अनिष्टमाह क्वेति श्रियां संप
दां चिराय बहुलकालपरिग्रहः स्वपत्नीकरणं क्व दुष्टेंद्रियाण्येव वाजिनस्तेषां वेति।
समासः दुष्टानाममार्गधाविनामिंद्रियवाजिनां वश्या वशंगतस्तस्य भावः।

समवृत्तिरुपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मतां अधितिष्ठति
लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ३८ क्व चिराय परि
ग्रहः श्रियां क्व च दुष्टेंद्रियवाजिवश्यता शरदभ्रचलाश्चलेंद्रियै
रसुरक्षा हि बहुच्छलाः श्रियः ३९ ॥

तत्रयोरुभयमेकत्र तिष्ठतीत्यर्थः अतः हि यस्मात् शरदभ्रवच्चलाश्च बहु
च्छला बहुव्याजाः बहुरंध्रा इत्यर्थः कलमुत्तमुत्तलिनेव्यान इति विशतः चलै
रिंद्रियैरजितैरिंद्रियैरित्यर्थः असुरक्षा रक्षितुमशक्याः कथंचिन्मानाप्यपि श्रि
यो नाविनीतेषु तिष्ठतीत्यर्थः वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः ३९ २।
क्रोधस्य दुष्टतामुक्त्वा तस्य त्यागमुपदिशति ॥

किमिति उपात्तरंहसः प्राप्तवेगस्य मनसः समयोस्यप्राप्तः सामयिकः समया
प्तकाले क्षोभं वितन्वता भवता धीरतया धैर्यगुणेन मनसो निर्विकारत्वेन धैर्येण सत
त्स्वपि हेतावविनिरसिकाः अधरीकृतः पराजितः शेषः अर्थापत्तिरपि किं कैमर्थ्ये उर्व्व
केशयिकः क्रियते न पराजितं पुनरुत्सुकैः उपायादिति भावः अत्र वितन्वतेति धीम
विशेषणेन पदार्थस्योक्तैः कारणतोक्त्या काव्यलिंगमलंकारः ५ श्रुतमि
ति किं च ये श्रुतं शास्त्रं अधिगम्यापि शारीरजन्मनः शरीरप्रभवान् रिपून् का

किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः क्रियते पतिरुर्व्व
केरयो भवता धीरतयाधरीकृतः ५ श्रुतमप्यधिगम्य ये रिपून् विनयन्ते
न शरीरजन्मनः जनयन्त्यचिराय संपदामयशस्ते खलु चापलाश्रयम्
६ अतिपातितकालसाधना स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापिनी ॥

मक्रोधादीन् न विनयन्ते न नियच्छन्ति कर्तृत्वं चाशरीरे कर्म्मणि आत्मनेपदम्
ते खलु चिरायाद्धाय संपदां चापलाश्रयमस्थैर्यनिबंधनमयशोऽकीर्तिं जनयं
ति आश्रयदोषादस्थैर्यं संपदां न स्वदोषादिति भावः अतिनाशिषड्वर्गस्य कृतं सं
पदस्थैर्यं ॥६॥ तथापि क्रोधाकार्यहानिर्विनाशयेनाह अतिपातितेति अति
नानि अतिक्रान्तानि कालः समयानंतरं साधनानि सहायादीनि यया सा
तथोक्ता तापयतीति तापनी कर्त्तरि ल्युट् टिड्ढाणञ् इति ङीप् स्वस्य शरीरमिन्द्रिया

कि. टी. ११
३२

वर्गेष्वनयोस्तत्वनीअत्वमाक्रोधोभवतेनननवस्थ्यशत्रूनमिवनरहूँमितिवर्तते।
मन्ययः नेनेवार्थोलस्तेनेतद्विनष्टास्तदेवविभक्तिरित्यर्थयनेनयसिद्धेनेयशास्यफ॥
लान् अयनेतेनार्हति अससमयक्रोधस्यसमंततापानिरिक्तेफलनाशनीत्यर्थः ५२ ।
उक्तः क्रोधश्चत्वके अथसत्वमायागुणानाह उपकारकमिति आयतेकृतनरकालस्य
शुद्धामर्षेणतमुपकारकेस्थिरफलहेतुरित्यर्थः भूरिणः प्रभूतस्यकर्मफलस्यप्रभू
यतेनेनेनितिप्रसवः कारणं अपायोनभवतीत्यनपायिसत्वयमर्षेनस्यादेवद्विषांनिवे

जनवत्वभवत्तमत्वमानयसिद्धेरपनेतुमर्हति ५२ उपकारकमायते
धूर्षेणप्रसवंकर्मफलस्यभूरिणः अनपायिनिवर्हणंद्विषांनतितिक्षा।
समस्तिसाधने ५२॥

हरणंविनाशके एवंगुणकेसाधनेतितिक्षासमेत्वमानस्येनास्तितोतितितिदे
त्समः नितितितितिषाभ्नश्यति पातेतुम्मिनकिद्धाः सत्रितित्वमार्थेसत्यन्ययः।
तितिक्षासमस्मित्यनुक्रोधस्यासमासास्यार्थेत्वनुश्लोपमाभ्रष्टाममनपायिश
हैः साधनोनरवैलक्ष्यायतिरेकस्वव्यजनतेमेदप्रायास्येउपमानादुपमेयस्याधि।
कोविपर्ययेवव्यतिरेकः ५२ नतुतितिक्षायाः कालदेपसह्योयापनः सर्वाना ११
नोवशीकुर्यादित्यत्राह॥

प्रणतीति सहजस्नेहेनाकृत्रिमप्रेम्णा निबद्धचेतसोऽस्मान् सुगमाफलमविज्ञाः सु
योधनेन नत्वयेतिभावः किंच मानभृतामहंकारिणां प्रथमे ते अग्रेसराः सुयोधन
स्तेन नोपीतिभावः कृत्स्नयोयादवः प्रणतिप्रवणान् प्रणाममपरान् सुयोधनं न
नतयेतिभावः नास्मान्विहाय सुयोधनं सदा न प्रणमन्ति न नमंति किंतु कालो।
पसंपत्तमेवमर्थः सतियादवविग्रहेन किंचित्साकमसाध्यं भवेतिभावः अनेक
पदार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः यथ सुहृदइति किंच एषां वृष्णीनां ये सहजा
ताः सहजाः पितृपक्षाः इत्यर्थः अन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्ययः सुहृदो मित्रा।

प्रणतिप्रवणान्विहाय नः सहजप्रेमनिबद्धचेतसः प्रणमन्ति सदा सुयो
धने प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः यथ सुहृदः सहजास्तथेतरे मतमेषां न विले
ङ्घयन्ति ये विनयादिव यापयन्ति ये धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये यथ ॥

एतेन तथा इतरे ह्यकृत्रिमसुहृदस्ते मतं वृष्णीयं तद् न विलंघयन्ति नातिक्रमन्तीत्य
ये पितरः दुर्योधनो जीवितेनापीतिभावः आत्मसिद्धये आत्मजीवनार्थं धृतरा
ष्ट्रात्मजं दुर्योधनम् विनयादिवानुकूल्यादिव मापयन्तीति कालं गमयन्तीति कार्यं।
कालेपि वृष्णिपक्षप्रवेशान एवेतिभावः यातैऽर्षेताः स्युः अतिद्वीमादिनाभुग
नमः यथ किं तनाममभियोगकाले इत्याशयेनाह ॥

कि अभियोगा इति कृतावधेः परिभाषितकालस्य अवधिस्तत्र याने स्यात्सीम्नि का
टी लेबलेपि चेति विश्वः तस्य सुयोधनस्य कर्मणि षष्ठी भवता कृतेनः आवधितेर
११ निशेषः अभियोगशब्दोऽभिभवः इति यावत् अभियोगस्तु शपथे स्यादादाने च पराभ
33 वे इति विश्वः इमान् सर्वान् महीभुजो हरिदश्वः उष्णरश्मिः कमलाकरानिव
समुत्पतन् उद्यन्नेव प्रविघाटयिता भंजयिता घाटयितेर्भौवादिकाल्लुट् चौरादि।
कस्य ण्यन्तमित्याल्लुडिति लुटं स्यात् ४७ अथ नेतृलिप्सयापि सान्त्वमाह उपजा

अभियोग इमान्महीभुजो भवता तस्य ततः कृतावधेः। प्रविघाटयिता समुत्पतन्।
हरिदश्वः कमलाकरानिव ४७ उपजापसहान्विलंघयन्स विधाता नृपती
न्मदोद्धतः सहते न जनोऽप्यधःक्रियां किमु लोकाधिकधाम राजकम् ४८ ॥

पेति मदोद्धतः सुयोधनो नृपतीनमात्यान् विलंघ्य मदादवमानयन् सह
त इति सहाः पचाद्यच् उपजापस्य सहान् भेद्योग्यान् भेदोपजापावित्यमरः।
विधाता विधास्यति दधातेर्लृट् अवमानितो जनः समेयुरिति भावः न च ते सहिष्ण
व इत्याह जनः प्राकृतोऽप्यधःक्रियमवमानं न सहते लोकाधिकधाम लोकोत्त।
रतेजो राजकं राज्ञां समूहः गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ् प्रत्ययः किमुत न सहत इति। ११
किंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः तथापि कृत्स्नमेव राजमण्डलमभिमानेनावलम्बिष्यत इति
४८ ननु सर्वो निवेन्यादि ॥

वनेवयोऽङ्कुरीत्या नाम नलोऽभिमानशाल्मलिनाम महेन्द्रकाविरणं विश्रुतयः संपदएवननावलम्
स्वामेमकार्यवशाद्दारोपितानीन शेषः विनयेन अनवेगं प्रति बद्धवेगं ननु स्वरूपा
पतो हन्तेमदस्कन्ने भयितेः प्रभवन्ति सर्वथा उज्जेन संपदो विकारयन्तीति भावः ४८
अथ मदस्यानर्थहेतुत्वं तावुन्मनाह मदेति अपरागेति मदमानाभ्यां दर्पो हेका
राभ्यां समुद्भूतेन दर्पेण मूर्छितानां कार्याकार्यज्ञानं तेनियमेन अवश्यं नानियुक्तेन चेति अ
तिमूर्छो नयानीति मार्गादुद्रस्यते उत्क्षिप्यते कर्मकर्तरि लट् नयहीनात्तनोऽप
[illegible] असमापितकृत्यसंपदां हतवेगं विनयेन नावलम् प्रभवं त्वभिमानशाल्म
[illegible] नेनाम मदस्कन्ने भयितं विश्रुतयः ४८ मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुङ्क्ते नियमे
[illegible] नमूर्छना अतिमूर्छउद्रस्यते नयात्रयहीनादपरज्यते जनः ४९ अपराग
रज्यते विरक्तो भवतिस्वविलेन्यात्मनेपदं ४९ समीरणेनाविलः क्रमपर्णोल्लाङ्क
अपरागेति अपरागाः समीरणः श्वलेनेविलस्वोदितिः अतएव क्रमेण पर्णो
पीतो भूत्वा आकुलावलाव सम्यसंततिः प्रकम्पादिस्वननवर्गः शिलासंघा
तेस्य यस्य तथोक्तः मूलेवणीकृतेसस्ये शिलादारानिकादिम्भितिवेनयनीति
उमेहान्नपितरुवन् वृत्तरवसहितानाममावनाऽन्मलयितमुद्धृतेस्वकरन्धसा
ध्यः स्वकारान्मलनदृष्टार्थः अत्रमदादेः पूर्वपूर्वकस्योत्तरोत्तरप्रतिकारणत्वाका
रणमालालङ्कारद्वयमावेतिद्वयोः संसृष्टिः ५० नन्वेवं तमेदमात्रेण कथं साध्यं तत्राह

[illegible]

कि
टो टी
रघ
३५

अणुरपीति अणुरल्पोप्यन्तः प्रकृतिप्रकोपजोन्तरङ्गामात्यादिवर्गसमुत्थः प्रकृतिः
पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे॥ केदः कारणगुणेषु जनेमात्यादिमातृस्विति विजयः।
ती विग्रहो वैरं प्रभुमपहन्ति नाशयति अत्र दृष्टान्तमाह तरुशाखान्तनिघर्षजोनले
नज्ञोनलोग्निः भूधरं गिरिमखिलं साकल्येन हि हिनस्ति दहतीत्यर्थः अत्रोपमानोपमे
यसमानधर्माणां बिंबनया निर्देशाद् दृष्टान्तालंकारः ५१ तथापि कथं बहुमानेश
त्रुमुपेक्षेत इत्याशंक्याः हि यस्माद् अविनीतत्वादित्याह मतिमानिति मतिमान् नयज्ञो
विनयं प्रश्रयं प्रमथ्नातीति विनयप्रमाथिनो दुर्विनीतस्य द्विषः समुन्नतिं वृद्धिमुपेक्षेत

अणुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमन्तः प्रकृतिप्रकोपजः अखिलं हि हिनस्ति
भूधरं तरुशाखान्तनिघर्षजोनलः ५१ मतिमान् नयप्रमाथिनः समुपेक्षेत
समुन्नतिं द्विषः सुजयः खलु तादृगन्तरे विपदन्ता ह्यविनीतसंपदः ५२ ल
घुवृत्तितया भिदां गतं बहिरन्तश्च नृपस्य मंडलं अभिभूय हरत्यनन्तरः शिथिलं

उपेक्षायाः फलमाह तादृगविनीतो नरेऽन्तरे विरन्ध्रे सुजयः सुखेन जेतुं शक्यः हि यस्मा
त् अविनीतसंपदो विपदन्ताः समर्थाः सत्कार्यः अनर्थोदयः ५२ कथं दुर्विनीतस्य शत्रोः सु
जयत्वमित्याशंक्य भेदमूलत्वादित्याह लघ्विति लघुवृत्तितया समयेऽदुर्वृत्ततयाव
हि भिदां भेदं जनपदेषु अन्तरमात्यादिषु च भिदां भेदं गतं विधिं द्वाविंशो इ. स्व. प्रत्ययः रघ
नृपस्य मंडलं राष्ट्रं अनन्तरः सन्निहितो जिगीषुरापगारयो नदीवेगः शिथिलं मेघनमे
दुजमनेकं कूलमिवाभिभूय आक्रम्य हरति ५३ ॥

॥ [illegible] ॥

मुखितिरत्नीन्यामाकुले अविलिकावस्मरणात् त्वभितमर्जुनाग्रजं भीमसेनेन या
वर्मनीतिमार्गे अनाविलमसंकीर्णं यथा तथानुशासनमुपादिशेतं यादि स्यादयः
बहिरामभ्यस्ता हृतानितितनुममभावः तेपुपिहितपरापराशरात्मजो वेदव्यासः स्वयम
भिवांक्षुकितोर्थं इव साक्षात् मनोरथ इव ते मुनेस्तामभीयायायस्मात् ५४ अथयुगमना
हृ मधुरैरिति सहसेति मधुरैः शान्तैर्निरीक्षते इव लोकनेः नंशुलकेभावेन नविधि
तेव शश्वायतं येषां तान्निवशानि प्रतिकूलानि वपुः आयतताया वेति विश्वः नियै।

अनुशासनमित्यनाविलेन यवर्माकुलमर्जुनाग्रजे स्वयमर्थं स्वामिवोकितत
त्वमभीयायपराशरात्मजः ५४ मधुरैरमशानिलम्भयत्रपितीर्यान्वितशमेन नि
रीक्षितैः पवितः परुविभ्रदेनसः दहनेदामविलोकनन्तमं ५५ सहसोपगतः
सविस्मयं तपसां स्तुतेरसृतिरेनसां ददृशे जगतीभुजा मुनिः स वपुष्मानिव पुण्य

विस्तृणपत्तारीनिशामं शान्तेलेभयत प्रापयन् लभेश्मेतितुमागमः गत्यर्थेस्यादिना
द्विकर्मकत्वे पटु उज्ज्वलं येनसो दहतीति दहने निवर्तकतयापि विलोकनन्तमं दर्शनी
यवर्ष्मादिविलक्षणमितिभावः यावत्तेजो विभ्रत् ५५ शुवः सहसोपगतः हठादागतः
तपसां स्तुतिप्रसवः आपदां मस्तुतिरपभवः निवर्तक इति यावत् स मुनिर्व्यासः वपु
ष्मान् पुण्यसंचयः पुण्यराशिरिवेत्युक्तो जगतीभुजा ताता सविस्मयं ददृशे दृष्टः ५६
अथेति अथ दर्शनानन्तरं उच्चकै रुत्थानात् परार्ध्या कृष्णान् अद्वाश्च पत्रावराधमाउन्नमह
वीक्षेति यत्नात्मयः आसनतः सिंहासनात् उद्यतनतिष्ठन् यनपवहेलामहणानि।

कि॰
टी॰
स॰ २
३५

वल्कलाग्राणि यस्य स तथोक्तः स्वयः कीर्णे विलुलिते अग्राकपिशांशुजाले यस्य स तथोक्तः स्व
मेरोः शृंगाद् गुहन्ति मरीचिमिव विरराज ५७ अवहितेति स नरेन्द्रो वहितहृदयो ऽप्रमत्तचित्तः
सन् ऋषिप्रवरो मुनिश्रेष्ठः ऋषिदृष्टाहीं अर्हार्थं वतिमन्त्रयः गुरूपदिष्टां शास्त्रीयां मित्यर्थः।
अर्हां शक्तो गुरो स्वहृत्तस्याकारप्रत्ययः विहाय पश्चादेनेन रन्तदनुमतेनेनानुलात ग्राहने।
प्रशमः शान्तिः स्फुतशान्तं श्रवणमिवालंचकार उक्तं च प्रशमस्तस्य भवयलङ्क्रियेतिमन्त्रा।
नतयोः प्रविष्टवानित्यर्थः ५८ स्फुरद्दिनैः स्फुटोद्भूतैः स्मितमयूखैः विभासितावोष्ठो यस्य स
तथोक्तः विकीर्णधाम्नो विस्तीर्णतेजसो मुनेरभिमुखं तिष्ठन्सन् यः इन्दोर्दीप्तमंशुजालेन तनं

वराजकीर्णाकपिशांशुजालः शृंगात्सुमेरोरवतिग्मरश्मिः ५७ अवहितहृदयो
विधाय सो ऽर्हामृषिवद्दृष्टिप्रवरो गुरूपदिष्टम् तदनुमतमलंचकार पश्चात्प्रशमक्षः
वयस्तमासनेन नरेन्द्रः ५८ स्फुरदितसितमयूखविभासितोष्ठस्तिष्ठन्मुनेरभिमुखं
स विकीर्णधाम्नः तनयस्सिद्धमभिमतोरुमेशुजालं लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशांक
मूर्तेः ५९ इति श्रीकिरातार्जुनीये महाकाव्ये कविश्रीभारविकृतौ द्वैपायनाग

मनं स्वर्गीयलिङ्गस्वर्गीष्मति पित्राधाविस्मरः अभिमतः ए सर्गो नाम द्वितीयः सर्गः २।
वितरणादिनाद्वितीया अभिमतो मुखं तिष्ठन्न इति शेषः सकलस्य शशांकमूर्तेर्यस्य नखे
दो लक्ष्मीमुवाह वहति स्म अत्रोपमेयस्य राज्ञ उपमानेन तु धर्मेण लक्ष्म्या संबन्धासंभवात् तन
सदृशीं लक्ष्मीमिति बिंबकारणेन तयोरसंभवात्सदृशं संबन्धात्पदार्थवृत्तिनिदर्शनालंकारः
तदुक्तं प्रतिबिंबस्य करणे संभवतायत्र यत्र वस्तुयोगेन गम्यमसंभवता निदर्शनाद्विधाभि।
मतेति ५९ इति श्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घंटा

अघत्रिभिर्मेनिविशिष्टं वनर्भिः कलापकमाह ननइति ननउपवेशनानेनरेथमी।
मजेोयुधिष्ठिरः शरत्वेइकराभिरामैराह्लादकैरेरित्यर्थः उन्मर्षिभिहृष्टैप्रसारिभि
रंशुजालैः ग्रीष्मसत्रनेसेनमिवेन्मन्येत्वा पुनस्तानीलरुचेहृस्मवर्णोपिश्रीगीः पिं
गलवर्णाः गोत्रादिनाङीप् जटाविभ्राणं स्तनपवनदितेविरस्रफकेन बुवाह।
सिवस्थिनमिन्युन्येत्वा १ प्रसादेति पुनःसमग्रांसंपूर्णांप्रसादःसौम्यतानस्यल।
क्ष्मीसंपदं दधनेप्राप्तजनमानि ननानिगेन लोकातिशायिना तेनोन्यत्रापिचहृष्यते व

ॐश्रीगणेशायनमः ततःशरत्केइकराभिरामैर्न्मर्षिभिंशंशुभिवाशुना
लैः विभ्राणमानीलरुचंपिशङ्गीर्जटास्तदिद्वंतमिवांबुवाहम् १ प्रसादलक्ष्मी
दधतंसमग्रांवपुष्प्रकर्षेणजनातिगेन प्रहृष्टचेतःस्वसमासजंतमसंस्तुतानाम
पुःप्रकर्षेणाकारसंपदा असंस्तुतानामपि अपरिचितानामपि स्वस्यादरत्वमजाननामपी
त्यर्थः सेस्तवःस्यात्परिचयःइत्यमरः चेतःमचित्तेषादोभावे अभिप्रायेप्रसद्यवला।
त्समासजंतं लगयंतमिनियावत् दृशसंजस्वंगीशपीन्युपधालोपः प्रसलाकृष्टिपुस
वैः स्त्रिह्यतीतिभावः २ प्रजुहृतेति पुनः प्रजुहृताकारयाशांनाकारेनतयालिंगसूचैः
करणम्यहृत्विविविज्ञांपूतो शनामिनियावत् विवक्रोपूर्त विज्ञानाविन्यमरः नत्व।
तंप्रकटयंतं आहृतिरंवाम्यविनग्निडिंकथयतीत्यर्थः पुनःमाधुर्येतिसर्गसौम्यनावि
प्रभोविश्वासस्तयोर्विशेषमतिशयेभजनीनितथाकेनहितेनदर्शनेनवहृतनाउपमे।

ॐ. किरा टी
36

भाषणेयेननमिवोत्तेजनाहृष्टिविशेषेणोपसंभाषमाणमग्निहोत्रादिधर्मप्रतिपादिकाया
तूपसंभाषा उपसांत्वनमितिभासनादित्सूत्रे ३ धर्म्मेति पुनः धर्मनिवर्धनीति धर्मनिवे
धिनीनामग्निहोत्रादिधर्मप्रतिपादिकानामेनः प्रणवादामयक्षिदाक्षिप्य ऋनीनावदाना
क्षतिः स्त्रीवद् आम्नायइत्यमरः प्रसृतिप्रभवे स्तवेनोपविष्टम्पतिनेदस्यागमेन तस्य
मनेयागमने हेत्वपरीक्ष जिज्ञासुः अप्रोनेः सनेनाड्प्रत्ययः आपस्तम्बधामीहितीका
रः अत्रलोपः आमस्येनत्यामासलोपः आत्मभाषे ४ अनामेति अनामपुण्येणपवयेर
अत्रजनाकाभननयाविविक्तोरुद्धेतमेतः करणस्यवृत्तिं साधुतावेस्त्वंभविवेशभा
त्राकतोपसंभाषमिवेत्तिनेन ३ धर्मात्मनोधर्मनिवेधिनीनांप्रसूतिमेनः प्रण
दोऋनीनां हेत्वन्तदम्यागमनेपरेक्ष्यः स्वर्लोपविष्टमुनिसंभाषे ४ अनामपु
ण्यपवयेईगापाफलस्यनि धूतरजः सावित्री तत्राभवदर्शनसंपदेषावृहे हिवा
ऋ नपुण्यसंग्रहैः इणापाङ्लेभाफलस्यासविजीश्रीयस्करी निर्देतरजाः। हतरजोगु
ण अत्रनिरस्तधूलिः रजोरेणोगुणेधूलौ। पागोपीतिशाश्वतः एषामवदूशन
स्यसंपत्संपत्तिः लाभश्चनियावन संपदादिक्रिणोभावाएवंनान वीनवलाहकायानि
मेवायाः दिवौमूर्तस्यसंवेधिन्याहष्टतल्पमुपमालंकारः अत्रमुत्कृष्टिवदनर्कि
नोपपत्रेसवदर्शनेसर्वथाकस्यचित श्रेयसानिदानमित्यर्थः वारिवहतीतिवलाह
का। पृषोदरादित्वात्साधुः ५ ॥ ॥

अयेति अयक्रतूनां क्रियाः अनुष्ठानानि कामान्दुहन्तीति कामदुघाः फलदा इत्यर्थः दुहेः
कप् घश्चेति कप्रत्ययः अतेवादेशश्च संप्रत्यधुना भूमिदेवाः ब्राह्मणाः द्विजाग्रजन्मभूदे
व विप्रब्राह्मणा इत्यमरः सम्यगाशिषाणामा: [illegible] ब्राह्मणाशिषा यफलिना इत्यर्थः
यघनः कारणान् त्वय्यागते सति त्वदागमनेन निमित्तेनेत्यर्थः। अस्मि अहमित्यर्थः अ
थ। अस्मात्त्वत्संदर्शनान्नवादेऽहमपीति गणव्याख्याने। दासेह नागसेन बन्धुचिन्तः प्रस्न
णा पादप्रहारादिनिस्र दरिद्रास्मि हृदये इति प्रयोगात्। आसंस्तेत्रासं सोरायावन्नासासैन्य

यज्ञक्रियाः कामदुघाः क्रतूनां सम्यगाशिषः संप्रति भूमिदेवाः आसंस्त्वनेऽस्मि
जगत्युत्तमानस्त्वय्यागतेयद्बहुमानपात्रम् ८ श्रियं विकर्षन्नपहर्त्त्यघानि श्रे
यः परिस्रौति तनोति कीर्तिम् संदर्शनं लोकगुरोरमोघं तवात्मयोनेरिव किं
न धत्ते ८

र्थः। अनिविधा वा [illegible] विकल्पादसमासः जगत्यत्र बहुमानपात्रे बहुयोग्यता मानने ज्ञानः
सकलसत्कर्मफलं मन्ये। त्वदागमने। येन मे जगत्मान्यतेतिसाव: ९ श्रियमिति। आ।
त्मयोनेर्ब्रह्मण इव लोकगुरोस्तवामोघं विफलं सदर्शनं। श्रियं विकर्षन्नाकर्षति। अघा
नि दुःखान्यपहन्ति अघो दुःखव्यसनेषु इत्यमरः। श्रेयः पुरुषार्थं परिस्रौति परिस्रवति। की
र्तिं वितनोति। किं बहुना किं न करोति। सर्वं करोतीत्यर्थः ८ ॥

ये

१२

ॐ श्यानदेति। हे भगवन् श्यानन्मस्तुखे। यथा स्वाविकरोहिमयन्नाविदावपि विषयेन निर्हृतेन मनि
नमर्थस्य नशाहृस्य स्वरूपेति समासः। मे वक्तस्त्वस्ते निधौ निर्हृतिस्त्वमेति। मदावनस्य
37 सम्प्रज्ञितस्नातिवियोगखेदान्यजवंधुविरहदुःखे। मडच्छुमतीवानुपरोधे नप्रीणानीवेर
स्त्वेत्यहो। एवंविधेऽपि निर्हृतिकारणेऽपीदावनिर्हृतिकथना हि शोषोक्तिः। नडुक्ते। नन्त्वामथ्या
मनिर्हृतिविशेषोक्तिर्निगद्यते इति ॥ निरास्पदमिति। प्रभ्रज्जनहलनेनिरास्पदे। वदाम
मनयोजनप्रश्नानिरास्पदत्वमर्थः। आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः। प्रश्नानवकाशे

श्यानन्मस्तुखोऽपि हिमयुतो मम नानिर्हृतनिर्वृतिमेति वत्सः सम्प्रज्ञितस्नाति
वियोगखेदे नस्त्रानिधो उच्छुमतीव वेतः ॥ निरास्पदे प्रभ्रज्जनहलेऽविम
स्नाखधीनेऽर्कमनिस्पृहाणाम् तथापि कल्याणमकरी गिरं ते मांश्योतन्म्
श्लोकान्तुखरीक

हेतमाहतिः स्पृहाणांयुष्माहृशामित्यर्थः। अस्मात्स्वधीनमायत्तेकि मनः। किंविदस्मत्तो
लभ्यमित्यर्थः। आधारत्वविवक्षायां सप्तमी। तथापि कल्याणकरी। अस्मदेनैकहेतुमि
त्यर्थः। निस्पृहमहत्त्वे पारार्थ्यादिति भावः। हन्तोहेत्वेत्यादिना दवृप्रत्यये। अनस्ते गिरं श्यो
तन्निकामो। स्वर्वं वाणस्यास्त्रीति मत्वर्थीयेनरमाणी। स्वनवक्तुमेव धारयस्त्यः। दुर्गत्वे
तुस्ताखड्गी मन्त्रम् स्वखोदित्यमरः। ततः श्रियप्रत्ययः। स्वखरीकरोनिस्याहरतीत्यर्थः।

इतीति इत्थमुक्तिविशेषस्य उक्तिवैचित्र्यवाक्ययान्तयोक्तवान् उदारसत्वेनामहाम
ना नरेन्द्रो द्वैपायनेन व्यासेन द्वीपमयनं यस्याने जन्मभूमिर्यस्य स द्वीपायनः स एव द्वै
पायनस्तेन प्रज्ञादिभ्य इति स्वार्थे अण् प्रत्ययः नापत्यार्थे नडादिभ्यः फक् तेषु च पाठ
द्वापितार्थतत्त्वा जयोपपन्नौ मनः समाधाय जयसिद्धिमवेते अर्थः इति वक्ष्यमाणप्रका
रमुदारामर्थवतीं गिरमभिदधे उक्तः इन्द्रादितो दप्रधाने कर्मणि लिट् प्रधानकर्मण्या
ख्येये मादीनां द्विकर्मणः अप्रधाने दुह्यादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति वचनात् ।

इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं मनः समाधाय जयोपपत्तौ । उदारचेता गिरमत्युदा
रां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥१॥ जिगीषतां जन्मवतामलङ्घ्यां यशोवतस्तामुभय
त्र भूतिं ॥ अभ्यर्हिता बन्धुषु तुल्यरूपा वृत्तिर्विशेषेण तपोधनानां ॥ तथापि
निघ्नं नृप तावकीनैः प्रह्वीकृतं मे हृदयं गुणौघैः ॥

आसैनावत्स्वस्य माध्यस्थ्यं स्तोतुं युग्मेन परिहरति जिगीषतामिति श्लोकद्वयेन पातो
गुणवचनादिति ङीप् यतो वनेषु कीर्तिभूषणम् उभयत्रेहामुत्र च भूतिं श्रेयांसि वी
यतो संगृहीतमिकता विनीतेः मनेता क्त प्रत्ययः तन्मवतां शारीरेणां बन्धुविषये
तुल्यरूपा एकरूपैव वृत्तिर्व्यवहारो पूर्व्वहिता तु वृत्ता तपोधनानां तस्मात् दृशा विशेषेण
नियमेनाभ्यर्हिता ॥ तथापीति तथापि तत्त्वदृशामपि मे हे नृप तावकीनैः त्वदीयैः
गुणसमूहैः समदोहनतया स्वेन चेति स्वत्व प्रत्ययः तवकममकावेकवचने इति तवकादेशः

कि. टी.
38

गुणोवैः प्रहीणं त्वावर्णितंमे हृदयं निवृत्त दायतम् आर्थी नो निवृत्त आयतम् रस्य मरः।
ननु निस्पृहस्य कोयं पक्षपातस्तत्राह वीतेति वीतस्पृहाणां विरक्तानां मुक्तिभाजां मुमु
क्षूणां भवेती तिभव्याः साधवः भव्यगेयेत्यादिना कर्तरि निपातः तेषु पक्षपाताः स्ने
हाः भवेति ननु साधुत्वं महतो महता माध्यस्थ्यं भंगकर इति भावः १२ अथ तत्पस्यगुणाव
त्रां प्रकरयितुं धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनमुद्धारयति सुतानिति सूनुं सुतस्य राज्ञो धृतराष्ट्रस्य ह
ताः न किमुतस्य राज्ञ एवेत्यर्थः गुणैः श्रीतिदानदाक्षिण्यादिभिः सुयोधनेनानीताः ना

वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजां भवंति भव्येषु हि पक्षपाताः १२ सुतानुसूंय
किमुतस्य राज्ञः सुयोधनेनाव तत्त्वैरनीतः यद्यक्तवान्तः सतृष्याबलाद्वा।
मोहं विपक्षे विषयाभिलाषः १३ ॥

तिरक्तानां अतीताय एवेत्यर्थः कर्तरि क्तः अमुतनमगुणोवेच त्यागहेतुः युष्माकना।
स्तीत्यर्थः उपालंभेकारणमाह यदिति यः सप्तुतराज्ञो वोगुणान् तृष्यातिः कार।
णमेव त्यक्तवान् यदि वयं सतामुणोपिकाश्वत हि कथमस्यात्यानत्राह बलादि
ति विषयाभिलाषो भोगतृष्णा बलाद्वा लादेव न वासाहिक स्तोपमयोवेत्यथ्यपि सत्
स्वयेरिति विश्ववः मोहमविवेकं विपक्षे विषयाभिलाषात् तिरिक्तान कस्मिंयुष्मत्याग
हेतुरस्तीत्यर्थः अत्र कारणकार्यसमर्थनरूपोर्थांतरन्यासोलंकारः १३ ॥

गुप्तराजत्वस्मादवबुद्धनीतयप्राज्ञो हानिं सूचयति जहानिमिति एतेन धृतराष्ट्रमर्थसिद्धिः कथं न जहातु न जहाति वेत्यर्थः प्रेप्सानि समयं प्राप्तकाले हत्वा स्वेति प्राप्तकाले लोहत सहानिकालः प्राप्त इति भावः कुतो यः धृतराष्ट्रः संशयमंदेहाकर्णोदिभिर्निहते कर्णादीनुमें विगुणः सेदिव्यार्थविनीतत्वेनालेव नेत्यर्थः प्रकाशनेयं याव्ययोस्वेति हेयाप्येयामात्मने पदं निहते सिद्धिरिति स्थितयो विवादपदनिर्णीता तथाहि असाधुयोगाद्दुर्जनसंसर्गाः जयान्तरायाः जयविघातकाः किं च प्रमाथिनीनां प्रकृत्नलनशीलानां विपदां पदानि स्थानानि पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वित्य

जहातनेनं कथमर्थसिद्धिः संशयकर्णादिभुविनिहते यः असाधुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥१४॥ पटूयसा नामनितो विशुद्धां धर्मार्थ धानेन पुरे च विरायं नयाविपन्नस्य विपत्निरम्प्रमादि ... ॥१५॥ वि

मरः न केवलं जयविघातकाः किं तु नयं कारिणश्चेत्यर्थः

धृतराष्ट्रोपि दुर्जनविधेयत्वाद्विनेतत्यर्थः १४ एवं प्राज्ञोरनर्थमकथयित्वा राज्ञोर्थसिद्धिं सूचयति पटूयइति विशुद्धां समितो सभायां सभासमितिसंसदित्यर्थः पटूयनायां दुःशासनस्य स्त्रीग्रहणसाहसमंगीकृतवत्यामित्यर्थः विरायधर्मा धर्माद्धपेतो धर्मपथ्यार्थन्यायाद्यनपेत इति यत्ययः पुरेमादरधानेन कुलेमविधमारवालितेत्यर्थः नयाविपन्नस्यापि अविपन्ति अविनाशी अतएव रम्ये गुणोद्भूतानादिष विषयेपरग्मुकतं प्रेमावितन प्रकटीकृते दुःसहमपि सोढवतानयासाधु

कि. टी.

39

विधायेति । किं च शम एव एका मुख्या वृत्तिर्यस्य तस्य परोपतापिनः भवतः छलेन क
पटेन आत्मने हितम् आत्मनीनः स न भवतीत्यनात्मनीनः स्वस्यैवानर्थहेतुरित्यर्थः तमा
त्मविध्वंसनं भोगोत्रापहरणं वा इति स्वप्रत्ययः विध्वंसनं समयकार्यं विधाय कृत्वा प्रकाशि
तः प्रख्यापितः त्वन्मतिशीलयोः सारबलमहत्त्वं येषां सारः प्रकर्षो यैस्ते तथोक्तास्ते तव
विद्विषः कृतोपकारा इवोपकृतवन्त इव अपकारोऽप्युपकारायैव संवृत्तो येषामसौ
त्वमसमैत्राजस्त्वं च जगति सत्यमासीदिति भावः विद्यमानस्यापि सज्जनस्य चंदन
दाहणा इव गुणाः परिभवेणैव प्रवृत्तीं संवृत्तीति भावः ॥ १६ ॥ अथ प्रयोजनान्तरमाह स

विधाय विध्वंसनमात्मनीनं शमैकवृत्तेर्भवतश्छलेन प्रकाशितत्वन्मतिशी
लसाराः कृतोपकारा इव विद्विषस्ते ॥ १६ ॥ लभ्या धरित्री तव विक्रमेण ज्यायांश्च वी
र्यास्त्रबलैर्विपक्षः । अतः प्रकर्षाय विधिर्विधेयः प्रकर्षतन्त्रा हि रणे जयश्रीः ॥ १७

नै

लभ्येति तव त्वयेत्यर्थः कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी धरित्री विक्र
मेण लभ्या प्राप्यानवसलभा तद्धितेत्याह विपक्षस्य शत्रुरपि वीर्यं शौर्यं महा
णाश्रेयादीन् बलानि सैन्यानि तैर्ज्यायान् अभ्यासपत्ररोपिकतरः इति यावत् ज्या
वेति स्यादेशः अतः प्रकर्षाधिक्याय विधिरुपायो विधेयः कर्तव्यः कुतो हि रणे ज
यश्रीः प्रकर्षतन्त्रा प्रकर्षायत्ता इति यावत् तत्र प्रधाने सिद्धान्तस्त्वमरः बलिन एव ज
योन दुर्बलस्येति भावः ॥ १७ ॥

श्च यत्रिरित्यादि श्लोकद्वयेन विपक्षमाधवं वर्णयति त्रिरिति त्रिरिति त्रिः स
प्तान् समवायेन त्रिः सप्तकृत्वः एकविंशतिकृत्व इत्यर्थः त्रिः सप्तशब्दयोः अत
एव यत्कृत्वोपादानमपेक्षितं तदुक्तं काव्यप्रकाशे प्रक्रान्तविषयलक्षणं यत्कृत्वो
पादानेनापेक्षते इति जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः गर्गादिभ्यो यञिति यञ्
प्रत्ययः यस्य भीष्मस्य वीर्यावधूतो विक्रमोऽभिभूतः अविकास्तवयं वा इत्यर्थः तदा
संग्रामे सम ये गुणानां शौर्यादीनां प्रकर्षमतिशयमाधारवशमाश्रयाधीनम्
विवेक जानाति स्म विद्यायाः स्वशिष्याद्भीष्मात्तस्मादपि प्रकर्षाधानदर्शनादिति भावः

त्रिः सप्तकृत्वो जगतीपतीनां हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्न्यः । वीर्यावधूतः स्म
तदा विवेद प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम् ॥ १८ ॥ अस्मिन्ननैश्वर्यकृतव्यलीकः
पराभवं प्राप्स्यति वा म कोऽपि । उत्त्वा पयः कस्य रणे न कुर्यान्मनो भवैकप्रवणेऽस्य

स्मेति पादद्वयं पादद्वयेन शृणुते इति भीष्मः १९

विवरः १८ यस्मिन्निति यस्मिन् भीष्मविषये नैश्वर्यस्याभावो नैश्वर्यं समसामर्थ्यं
न भूश्च वीर्यस्य तेन कृतं व्यलीकं विप्रियं नास्तीति विकल्पात्ततः शृङ्गं व्यस्याभावः
तेन कृतव्यलीकः न नितवैलक्ष्यः तुः एवैतत्वव्यलीकमिति यादवः अनेको
पि पराभवं प्राप्स्यति भीष्मस्य कामशरणे नाविति कोऽपि पराजित इत्यर्थः किन्तु तत्पर
तिभावः स भीष्मो रणे पयः ... त्वं पयसा मनो भयेऽप्रकप्रवणे एकान्तस्वशि
वम्भाववतत्समासः न कुर्यात् वेरणापि मनसि भयं कुर्यादेवेत्यर्थः १९ ॥

कि सज्जनमिति आजौ रणे इषुसंहतीर्बाणसंघातान् सज्जनं वर्षन्तं मेघेनमित्यर्थः कोपज्व
ये टी लितं कोपेन दीप्तं अतएव परिस्फुरंतो लोला याश्च शिखाग्राण्येव जिह्वा यस्यतं तथो
40 क्तं जगल्लोकं जिघत्संतं भक्षयितुमिच्छंतं अतएव संभ्रमाकुलत्वमयः लेढु मनो यस्मिन्निति यथा
देशाः अंतवह्निं कालाग्निमिवाश्रितं गुरुं इष्टानां वा गुप्ताकं मध्ये कः सहेत सोढुं कः
शक्नुयात् कोपीत्यर्थः शाकि लिङ् चेति शक्यार्थे लिङ् ॥ २८ ॥ निरीक्ष्येति संरंभेणावे को
वेन निरस्तं त्यक्तं धैर्यं निर्विकारत्वं येन तेन तथोक्तं आदीयनेन बधः येषां
ह्वानि त्यमित्यर्थः आराधितं जामदग्न्यं भृगुपुत्रेण भार्गवेण जामदग्न्यादप्यधिकतरं
सज्जनमाजाविषुसंहतीवः सहेत कोपज्वलितं गुरुं कः परिस्फुरल्लोलशिखा
ग्रजिह्वं जगज्जिघत्संतमिवांतवह्निम् २८ निरीक्ष्य संरंभनिरस्तधैर्यं राधे
यमाराधितजामदग्न्यम् असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्ष पातः २९
स्वामिनिभावः राधेयं राधापुत्रं कर्णं भीष्मद्रोणादिकं निरीक्ष्य
अस्मोरक्षिसंस्तुतेष्वपरिचितेषु संस्तवः स्यात्परिचय इत्यमरः भयेषु प्रसभं प्रसह्य
पक्षपातः परिचयो जायेत भवेत मृत्योरपि अस्मादद्वितीयात् किंपुनरन्यस्येति भावः
संभावनायां लिङ् अत्र जनिक्रियायेनयासमानकर्तृत्वाभावः पक्षपातक्रियायाः
संभावानिरीक्ष्येति लिङ् निर्देशः समर्थनीयः प्रधानेनाप्रसंगेने भावस्येयो जनक र
नियोक्तृरिवेककारः अत्रभयमसंबंधरक्तिनस्सप्तमोभयमसंब धाभिधानीदसंबंधे
संबंधरूपातिशयोक्तिरलंकारः २९

अथास्यानेककरणीयमागमनप्रयोजनं युग्मेनाह । यथेत्यादि । यया विद्ययाकरणेन
सुदुश्चरामतिदुश्चरां तेन तपस्यां तपश्चर्यां कर्मणोऽसि मध्यनेयोऽभ्यावर्तिवैरोहितिकाय
श्रः तपस्याया इति क्रियायामप्रत्ययः आचरता पश्यति तपः कुर्वतेत्यर्थः सुलभं वसमासा
दितं प्रामसाधनेय प्रपत्तास्त्वरूपं येन तेन कपिकेतनेन केतनेवैदूर्यस्यानेनार्जुनेनैवे
त्यर्थः दुरापमन्यस्य दुर्लभं वीर्यं तेजः समवाप्यैते शत्रवो रक्षाः भौमादय उन्मूलिता रः ।
उन्मूलयिष्यन्ते उन्मूलयतेर्ण्यन्तात् कर्मणि लृट् अत्र चिह्नाविरहिङ्कागमेऽपि नस्यासिद्ध

यया समासादितसाधनेन सुदुश्चरामाचरतानपस्याम् एते दुरापं समवाप्य ।
वीर्यमुन्मूलिताः कपिकेतनेन २२ महत्वयोगाय महामहिम्नामाराधनीं तां
नृपदेवतानां दातुं प्रदानोचितभूरिधाम्नीमुपागताः सिद्धिमिवास्मि विद्याम्

वदत्राभावादिस्यसिद्धत्वात् णेरनिटीति णिलोपः वा तु २३ ।
सिद्धस्यैवानिटीति निषेधात् तदुक्तं विभुर्हडियुरुहेलेभ्येच दीर्घस्त्रोङ्कोयामिता
वाविणीति इह वासिद्धत्वेन मेन्नुप्यनेनिर्णिम्याय बलविमित्रोविद्यानीति २२ ।
महत्वेपिहेतु पमहत्वयोगाय प्रकर्षलाभाय महामहेभ्यो महानुभावानां देवतानामि
न्द्रादीनामाराध्यमानेनयेति आराधनीयां तां समादृताविद्यामित्यर्थः करणाधिकरणयो
श्चेति ल्युट् ङीप् भूरिधाम्नीं महाप्रभावां धामदेशे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोरि
ति विश्वः अनुपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति वा ङीप् तां विद्यामिहामेव रूपां सिद्धिम
साक्षात्कार्यसिद्धिमिवेति विद्यायाः श्रमावतोक्तिः प्रथानोचितदानपात्रभूत फलभोक्तृवादेरस्य

कि
वे टी
41

उतीति इन्द्रनीलवर्तमायमाणे प्रसेदिवासं प्रसन्ने भाषायां मरकतस्फवरशतिगुणः ते
गुर्विनिष्ठल्लनयनशीलोन्नेनः स्नाहित्रिचवगलुविति,तु प्रत्ययः अत्र साधयानिति त्वेवं
रूपं अजानतशत्रोः धर्मराजस्य स्वयमावि देषणशीलताहि यसंतताबाकोशमाणस्य त
दाहिहः सत्रिमर्थः अतेव मन्त्रिवबाचरच कञोते वासि तोशिष्यद्दसमरः विनयेनेनानो
दूतेनोपससार २४ निर्यायेति ग्रथवाद्धिकणावसानाग्रिस्कन्लिंगवडुन्तलादिवता
स्तानिध्यादितिभावः विगुदमंत्ररूपादिनादिरम्यात अक्षौनभास्करादर्वाय विंबादि
इन्द्रनीलवतेऽत्र न साधयेति प्रमालाय न्वाक्यमजातशत्रोः प्रसेदिवांसंतमुपा
ससादवमन्त्रिवांतेविनयेनजिष्णुः २४ निर्यायविद्यायादिनादिरस्याद्विम्बा
द्विवार्कस्य मनुजोन्महर्षेः पार्थानननेवद्धिकणावदानादीप्रिस्फुरन्त्यग्निमिवा
भिपेदे २४ योगंववतेयोग्यतमायतस्मैतपः प्रभावाद्दिततारमग्रः ॥ ।

वमहर्षेर्व्यासस्यमुखोन्निर्यायनिर्गत्यसमासेनत्र र्वाक्कालस्य दीप्तिरर्कदीधति
स्फुरद्वहिकसत्यग्रामिव पार्थानन मर्जुनस्य भुवनमभिपेदेप्रविष्टा २५ योगमिति योग्यु
तमायार्हमापित्तसौष्णयाय तेव समागम महिमाने योगध्यानविधिं व योगः संहृत नो
पाययध्याने संगतियुक्तिविषयमरः तपः प्रभावात् योवितनारादृष्टौ विरकालयाह्यम
पीतिभावः येनयोगेन तत्तेषु प्रकृतिमहदादि प्रकृति महानहंकारः मनः पञ्चतन्मा

पंचमहाभूतानीति चतुर्विंशतितत्त्वानि तेषु अवभासे साक्षात्कारे हेतुनेतसमस्तान्ने
नश्यवहूरादि विरायसन्निमीलेव नुन्मिषतमिवेत्नसेता कोपि महाननिर्वेलान्ता
नसज्जननलनावभासः विरागंधस्यहूहिलाभइवासाभवदितिभावः २६ आकारमि
ति आशासितभूरिलोभोनुनेकंश्रेयः यस्मिंस्तं तथोक्तं महाभाग्यसूचकमित्यर्थः
अंतःकरणाशाहेननानुरूपनिरूपणाहोलक्ष्यते तदनुरूपं तदनुकूलं उत्साहानुगुणत्वा
पारवत्वमित्यर्थः आकारमूर्तिं दधानं तमर्जुनं मुनिर्विजयोदये विजयफलके तपः

येनास्यतत्त्वेषु कृतेवभासे समुन्मिमीलेव विरागवृत्तः २६ आकारमाशंसि
तभूरिलाभं दधानमंतःकरणानुरूपं नियोजयिष्यन्विजयोदये तं तपःसमा
धौ मुनिरित्युवाच २७ अनेन योगेन विवृद्धतेजा निजां परस्मै पदवीमयच्छन् स
माचराचारमुपात्तशस्त्रो जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम् २८ ॥

समाधौतपोनियमे समाधिर्नियमेध्याने जिनेवैवसमर्थने इति विश्वः : या
नियोजयिष्यन्नियोजयितुमिच्छन्नित्यर्थः लृट्शेषेचेति लृटलृटः सद्वेति सत्प्रत्ययः
इतिवक्ष्यमाणमुवाच २७ अनेनेति अनेनसोपादिष्टेन मयोक्तेनेत्यर्थः योगेनोपा
येन विवृद्धतेजाः निजां पदवीं परस्मै अयच्छन् परस्य प्रवेशमयच्छन्नित्यर्थः उपात्त
शस्त्रोगृहीतायुधएवसन् जपोपवासाभिषवैः स्नानाध्ययनशनस्नानैर्मुनीनामाचा
रमनुष्ठानं समाचरानुतिष्ठ २८ ॥

कि॰ टी॰ 42

तेऽत्र विधेयो ऽनेन पासि इति विस्मापाय येन तन्निर्देशं नाह । करिष्यसे इति यत्र शिलोच्चये गोत्र भिदः इन्द्रस्य प्रमदाय प्रसादाय सुदुष्कराणि तपांसि करिष्यसे चारुशिलोच्चये रम्ये शिखरे तं शिलोच्चयं गिरिं इन्द्रकीलसंज्ञं अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चया इत्यमरः । नामधेयो गुह्यकोऽयं तस्य तेऽनेन मेवाश्वः प्रादुर्भावादेव इति निर्देशः । तपसा प्रयासेनेत्यर्थः । नेष्यति प्रापयिष्यति २९ इतीति इतीत्युक्त्वा हेन्द्रसूनुमर्जुनं ब्रुवाणे नाकवतेत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये भूतेवर्तमानवत्प्रत्ययः । तिरोधानस्यावलंबनस्य नार्थः । तेन महर्षिणा व्यासेन तिरोबभूवे तदेव भावे लिट् । राजन् राजोयत्स्वराजः राजा ।

करिष्यसे यत्र सुदुष्कराणि प्रसत्तये गोत्रभिदस्तपांसि । शिलोच्चयं चारु
शिलोच्चयं तमेष गन्ता नेष्यति गुह्यकस्त्वाम् २९ इति ब्रुवाणेन महेन्द्रसू
नुं महर्षिणा तेन तिरोबभूवे । स राजराजानुचरोऽस्य साक्षात् प्रदेशमादेशमिवा
धितस्थौ ३० ॥ कृतानतिर्व्याहृतसांत्ववादे जातस्पृहः पुण्यजनः [illegible] [illegible]सजिवौ

प्रभो नृपेवं देयत्नेनत्रियराजयोरिति विग्रहः । तस्यानुचरोऽशर्वीको यक्षोऽनु [illegible] ॥ सृतेनादेशः साक्षान्मूर्त्यानमिव सशरीरमिवेत्यर्थः नाधिष्ठितं प्रदेशमधितस्थौ मासमित्यर्थः स्यादित्यभ्यासेन वाप्यासमयोजिषतं ३० कृतेति सपुण्यजनो यक्षः कृतानतिः कृत प्रणामः सन् व्याहृतसांत्ववादे इत्यप्रियवचने व्याहृते उक्ते लपितं भाषितमित्यमरः । जिष्णा वर्जुने जातस्पृहो जातानुरागः सन् सख्यौ सहदरीव ग्रथामित्रसंख्याहृत् इत्यमरः ॥

चारु

संप्रसादे विश्रंभं विश्वासमिति यावत् उदयाय प्राप तथा हि सतां साधूनां योगः सं
गतिः शश्वत् तत्क्षणमेव विश्वासयति विश्वासं जनयति हि सामान्येन विशेषणेन सा
मर्थ्यं न रूपोऽर्थो नयमासः १९ अथेति अथोऽस्तमासात्सूर्येणोदयाय पुनरुद्गमाय वि
हीयमानौ ह्यानमानाविति नमः अभिमुकारणोक्तिः उरुद्युतीन् सौवर्णेनाटीव्य
मानाविमर्थः इति नमः सः संकोचनकारणोक्तिः सुमेरुशृङ्गानिव अथ यस्मे रुद्र
हणेर्त्रैकानां सौवर्णो घोषनाथे तेनार्जुनेनोदयाय अथ मेर्वेहीयमानान् उरुद्

उदयाय सख्याविव संप्रसादं विश्वासयन्त्या शुभसतां हि योगः १८ अथोऽस्तभा
सेव सुमेरुशृङ्गानि विहीयमानानुदयाय तेन उरुद्युतीन् दुःखेन कान्तिलाभेन २६
मः पान्नैषां तु सुतनाशमेये २२ अप संध्याया लोहितकार्यन्तः श्रेष्ठास्समानीय विभ
ज्यमानः तस्या हि भागादिव तन्मनोभिर्दुःखाय तिमात्रो पिलनः समेते २३ ॥
॥

द्युतीन् अनेकवृद्धिप्रकाशान् पूर्वं वा हि शोषणाद् उदयस्य प्रयोजनेन म
तेनैमं धेयम् पांडुसुतानां युधिष्ठिरादीन् वनवासे विशेषः दुःखेन कालकृतः ।
उत्पादितः आत्मलोभ उत्पन्ने दुर्योधनस्य तयोः तेषां विवेकिनां कथं विलम्बो दधमिन
र्थः नमः शोकोऽधकारस्य नमोऽधकारे स्वभीतो नमः शोकेन पूर्णो तेषां तस्मिन्नपि यच्चापि पि वि
ष्वः पान्नैमं दप्रपेटे तेषां विवेकिनाडीनमीत निवृत्तिभावः अथ नमः शत्रुस्याश्मि
एतान् श्लेषाद् उपालितनेयमुपमा २४ आशंसयेति अप संध्याय नभसि दिग्ध्वमे यथा तथा

कि
द्वेरी
43

नोचितकार्येण मिमोक्षितकार्येण तत्र: विस्मृत: इति लघुमहे त्वाक्तिः कुरुविदोदे पाञ्चा
ङ्गी भ्रातुस्तत स्यामिति निधानतं कार्यमौरवमालोच्येत्यर्थः तथापि प्रेम्णा भ्रातृवात्सल्य
तकर्त्रा समानीय पुनराकृष्य विभज्यमानः समशो भागी क्रियमाणः तस्य प्रेम्णा तस्य दु:
खं तं भवतीति भावः सपूर्वोक्तो दुःखमेवातिसारो दुःखातिसारोपि इति भारभूतमति
दुःखमित्यर्थः तमनोभिः तेषां वनगर्णापार्था नामनोभिः तस्याद्विभागादिव पूर्वोक्ता
त्मिमकतास मसागण द्विवेत्यर्थः वस्तुतस्त्वविवेकादेवेति भावः पुनर्विभागग्रहणं।
तस्य हेतत्वोक्तेनार्थे अत्रवाल्पत्तिदोषः लघुमेने मतः यथैकेनैकधा विभज्य वक्तुमि
धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः वीर्यं च विद्वत्सु
सुते मघोनः स तेषु न स्थानमवाप शोकः ३५ ॥
तद्यमानो महानपि भारो लघुमन्यते तद्वदित्यर्थः यत्र यथैवं प्रेम्णाकृष्यमाणमपि
शोकं विवेको निर्निगेनाह धैर्येणेति धैर्येण तेषां निसर्गतो निर्विकारचित्ततेन तथा
महर्षेर्व्यासस्य पूर्वनेकस्येति शेषः विश्वास्यतया श्रद्धेयवचनतेनेत्यर्थः अरणप्रभवा
दरातिहेतुकात्तीव्रादसह्यान्मन्योः क्रोधाद्धेतोः तथार्जुन प्रभावपरिज्ञानाच्चेति हेतेन
दैविवेषणमुखेनाह मघोनः सुते तेनेवीर्यं च तलोके स्यादिना पष्ठी प्रतिषेधः विद्व
त्सु ज्ञानवत्सु विदेः शतुर्वसुरिति वैकल्पिकोवस्वादेशः तेषु पार्थेषु स शोकः स्था
नास्थितिं नमाप ३४ ॥

तानिति तायार्थोल्लिङ्गवत् धर्मस्वरवे धर्मधान्ति स्वरोनिवेत्यमरः तद्विकद्ध।
मधार्मद्वद्वे नक्लितिनासममासः भृश्यिधाग्रलेजाक्षिनः इतिहेमल्कैः चतरला।
मार्याव वामरस्यभृतिधाग्रः वतरोयामाग्रहृता निवहंविहाय एकोघशतमेकरा
णिभूतेसत एणपादयः कलादिमिविमर्थे कर्मधारयः एणपादे राकतिगणार
निषाकरायनः कलाविनावरी कलापवतांविधानमिव कलोडोपदीग्रपटे
२५ नुषारेति साट्टोपदीविलोकनेन्नेनावलोकने ग्रहृफभाव ग्रहृफामिया
तान्भूरिदीग्रः वतरोपिहृरंदेहाययामानिववामरस एकौघभूतंतदधार्म
कलांविभावरीहृतमिवाससाद २५ नषारकेणाङ्कलितोत्पलाभेपर्यस्त।
लीमगलभंगभीरुः ग्रहृफभावापिविलोकनेसानलोचनेमेलयितंविषहे
यापि स्फरामिलाषोपीतियावत् भावोली … २६ ॥
लाक्रियावेष्टा भूत्वमिघायजेनलिप्समरः मंगलभंगभीरु मंगलहानेभीतामती
पर्यस्ताणी पतितनास्फके वाष्पाहतेश्वर्थः अतएवनषारलेषाङ्कलितोत्पला
मे हेमबिंदुसहिते इंदीवरसंनिभे ग्रस्तपमालंकारः लोचनेमीलयितंनविषहे
नशशाक ग्रश्रुणोहप्यावरकत्वेपितस्यापानस्यामगलतानन्निवर्तकंमीलि
नसानवकारत्यर्थः २६ ग्रहृफविमेति श्रद्धस्त्रजनेनःक्रियायानिहनःकविमः

कि.
वैटी
44

द्विनः त्रिरिति त्रिः त्रेर्मा ग्रित्वमिति मम्प्रतयः प्रेमैव रसो हृन्द्विमेण प्रेमरसेनाभिरा
मे अन्यत्र प्रेमरसेन मधुरा दिनावाभिरामे रामयोरमणेणापिते हृष्टिविलोभयतीति
दृष्टिविभोधि दृष्टिप्रियमित्यर्थः दृष्टदर्शनेन तुमकेभ्यो वेत्रः मनः प्रसादः प्रस
न्नमनस्त्वमर्थः सोऽलिविवेश्वयमित समासः तेन मनः प्रसादांजलिना पर्युत्सायुषा
ग्रेयशैवलमिव पथ्यातिथिस्वपतेर्दम निकाममतिशायेन जयाय हरामार्पितपा।
र्थेयं तेमायभवतीमागमः २० धैर्येति वसाद्विपेन वनगजेन वमथु हरणमुवेकु
लनेयोननार्थे निदाघसिंधुः ग्रीष्मनदीव निदाघयहणं दोर्बल्ययोननार्थे धैर्या
प्रहृन्द्रिमप्रेमरसाभिरामेरामार्पितेदृष्टिविलोभिहत्तम मनःप्रसादंज
लिनानिकामंजयाय्हृपाथेयमिवेदमत्तुः २० धैर्यावसादेन हृतोपसादा
वमाद्विपेनेवनिदाघसिंधुः निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठमुवाच हृच्छ्कादिति
राजपुत्री २८ ॥

वसादेन धैर्यप्रशेन कर्ज्ञाहृतपसादा हृतनैर्मल्यासोमंगामितस्ववराजपुत्री स
त्रियस्वनाद्रौपदी अतः स्वाचयुक्तमेव वक्ष्यतीति भावः निरुद्धबाष्पोदयं निरुद्धो
दनं सन्नकंठं हीनस्वरं अप्यनयोः कृतवकृत्वीयोः क्रियाविशेषणयोर्विशेषण
समासः कृच्छ्रात्कष्टे विदं तिवक्ष्यमाणमुवाच २८ ॥

मग्नामिति वेकशूते पंकोपमिते भूतं स्मादौ पिशाचादौ स्यायेसत्योपमानयोरिति
विषयः द्विषः कत्यनिशात्रुकपटे मग्नाउरुहुरामितिभावः संभावनोयोग्यानांगौर
वमिति यावत् भूतिसंपदमिव भूतिभेस्मानिंसंपदीत्यमरः गुरुरिष्यत्तुद्वारकस्त्वमिति
शेषः आधिद्विषाउः तोकिंदोनपसामाप्रसिद्धः सम्यक् सिद्धिपर्यंतमस्मद्विनास्मा
भिर्विनेत्यर्थः इत्यार्जिनेमादिना विकल्पात्सेवमी भूयोमा उन्मनीभूः अस्माद्वि
रहादुर्मनामाभूरित्यर्थः दुर्मनस्त्वनपः परिपन्थितादिति भावः मादीमापौरस्थल

मग्नांद्विषस्कत्यनिपंकभूते संभावनोभूतिमिवोद्धरिष्यन् आधिद्विषामानपसो
प्रसिद्धेरस्मद्विनामाभूयामुन्मनीभूः ११ यशोधिगंतुं सुखलिप्सया वा मनुष्य
संख्यामतिवर्तितुं वा निरुत्सुकानामभियोगभाजाम् समुत्सुकेवांकमुपैति
सिद्धिः ५० ॥

इन मादृ योगस्थिति अराणामविषयः अनुत्सुकानुत्सुकानाः संपद्यमानः उन्मनी अभू
तेनद्रावैस्त्रि अस्मर्मनस्मत्तस्येनोरत्नसामलोपश्चेति सकारलोपः अस्यत्त्वाविनो
वारः ११ अथानौत्सुक्यादापन्नोर्थेनपसामवोर्थसिद्धिनिदानतमाह यशइति
यशोधिगंतुं कीर्तिलब्धुं सुखलिप्सया लब्धुमिच्छया वा मनुसंख्या मनुष्यगण
नामतिवर्तितुमतिक्रमितुं वा अमानुषंकर्मकर्तुमेवेत्यर्थः अभियोगभाजामभि
निवेशवतां अनुत्सुकानामउर्मनायमानानामेवेत्यर्थः सिद्धिरुत्कर्षः यशः स्वबोधयशी

कैवल्यमुपैति नमस्कारस्माद्विरुद्धः तेनाप्तः सिद्धः सो
ऽहमस्मीति भावः ५

कि अथास्य मनस्विहृदीपनद्वारेण तपःप्रभृतिप्रथायितमहिमविकारं नावश्यं तत्प्रिंरुह्यारयति
चेटी लोकमिति विधात्रा ब्रह्मणा लोकं गते विहितस्य सप्तस्वस्यतत्त्रियजातेः संवर्धितः यः
45 पालेजेयः। तदेवमेवं जेतृशास्त्रानुनेता मन्त्रादित्यक्षेति स्वार्थे प्यप्रत्ययः ओजो बले।
दीप्तिर्वा उजो बलेवदीप्तौ चेति विश्वः तदेव वसुदनमिति रूपकालंकारः मुष्णन्नप
हरन् अविभिः कृतनिकारस्यः कृतः तां तेजश्यतिभावः किं च विजये कहनो वैजये

लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णन् वसु जैत्रमोजः तेजस्वितायाः
विजयैकवृत्तेर्निघ्नं प्रियं प्राणमिवाभिमानम् ५१ ॥

कजीविताया तत्त्रियस्य विजितव्यमिति स्वगुणादिति भावः हन्तिवं तनजीविनो
पायश्चस्य मरः तेजस्विनामित्यर्थः तेजसः प्राधान्यद्योतनार्थं भावप्रधानो निर्देशः
प्रियं प्राणमिव प्राणसममित्यर्थः अभिमानमहंकारं निघ्नन् खेडयन् तेजस्वि
नो प्राणहानि श्रायो मानहानि रिति भावः ५१ ॥

शुचिङ्गिपाद्यमहत्तेजः प्रणामयतोपि न माद्यमिति भावः व्रीडेति पुनश्चाश्रमज
नेनोपनीतः स्थापितः प्रापितश्चेत्यर्थः तथापि पौरस्त्या संभावितवृद्धेति भावः व्रीडा
नतैः नतु धृषितहन्तान्तश्रवणादिति भावः नृपैः दैशान्तरैश्चैः कण्ठेणप्रपन्नाश्रोङ्गीकृता
कथंचिदिदिश्वस्तश्चेत्यर्थः भूपालानामपि दुःसहः किमुतान्यभवतामिति भावः द्वशा।
यां वृत्तैर्विष्वाख्याख्योः अन्यथा व्याख्यायते आश्रमजनोपनीता जातिकृतः संपाद्यक
थमिदमनाप्यपूर्वस्यमिति भिवार्थं व्रीडामते नतु धृषितकर्मदर्शनादिति भावः न
पैस्तवैः कण्ठेणप्रपन्नोऽगीकृतः योगकलत्रेषु मध्यमस्य सुदामित्वमिति द्यो

व्रीडानतैराश्रमजनोपनीतासंभाव्यकस्रगेणनृपैः प्रपन्नः विताननभूतं विततं।
पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् ५२ ॥

योतितश्चेत्यर्थः यत्तद्योरपि यथाश्रमजनोपनीततत्पदार्थभूतस्य विशेषणा
गम्याद्धेतुतोक्त्या काव्यलिंगमलंकारः इत्यर्थो विताननभूते उल्लोचोपमिते यद्वा
विताननभूते विताननसमे उल्लोच तत्प्रमितियावत् अस्मीविताननमुल्लोचश्चेत्यम
रः पृष्ठे स्मादावृत्ते भूतेषाणपतीकसमेत विस्तृत सम्पन्नः दिगविकीर्णं विताननमपि दिग्गं
तलग्नमिति भावः विततं प्रथितं यशः समूहं संकोचयन्निवोच्यस्ता अरातिपरिभूतस्य
ऊतः कीर्तिरिति भावः ५२ ॥

कि वीर्येति पुनस्त्ववीर्यावदानेषु कृतावमर्शः कृतास्कन्दनः पराकृतपराक्रमा
ये टी द्भुतान्यपि प्रशस्तान्यभिप्रायर्थः अवदानं कर्मवृत्तमित्यमरः अनपवसंप्रतीतिं प्रख्यातिं प्रती
46 तेप्राथितनयोनावित्तविज्ञानविश्रुतास्त्यमरः अभूतामविद्यमानामिवेति अतोप्यसत्तशु
ष्वेष्यते तनवन्कुर्वन् पुनस्त्वाह्नः अवशेषोदिनांतोर्कत्विषामिवायतीनामुत्तरकालानां
प्रयामः क्षयंदैर्घ्यनाशंकुर्वन्निति शरीरेयमुपमा अतिनिराकृतस्यकृतमित्रायत्ययान
मितिभावः ४३ प्रसह्येति पुनः परैः शत्रुभिरस्मासुप्रसह्यप्रयुक्तः आवतितोयोनिका

वीर्यावदानेषु कृताभिमर्षस्तन्वन्नभूतामिव संप्रतीतिं कुर्वन्प्रयामक्षतिमा।
यतीनामर्कत्विषामह्न इवावशेषः ४३ प्रसह्य योस्मासु परैः प्रयुक्तोवक्तुंन
शक्यः किमुताधिगन्तुम् नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रः सत्वद्विना मे हृदयं निका

रः परिभवः केशांबराकर्षणरूपः स्मर्तुं न शक्यः अधिकर्तुमनुभवितुं किं रः ४४
पुनः यस्य स्मरणमपि दुःसहमनुभवस्तु दुःसह इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः स निकारस्त्व
द्विना त्वया विना पृथग्विनेत्यादिना पंचमी आर्द्रः सन् कृतस्थिरभिभूतानां शरणप्रहार
इव त्वद्विरहदुःखोपशुष्यन् नवी भविष्यतीत्यर्थः उपशुष्यन् नवयापि शुष्कमिति भावः दुः
खग्रंथं शुष्कपदार्थः मे हृदयं नवीकरिष्यति आर्द्रीकरिष्यति व्रणमिवेति भावः दुःखि
तस्य पुनर्दुःखोपचयः प्रयोजनमायमपि दुःखं तत्हेतुं प्रकृतद्धारयतीत्यर्थः अत्र श्लोकादिवि
शेषणसामर्थ्याद्व्रणोपप्रस्तुताद्य प्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ४४ ॥

पुनः प्रकारांतरेणाप्यनुपपत्तिं दर्शयति प्राप्त इत्यादिभिः श्लोकैस्त्रिभिः त्वंच वत्समाप्तेणा
प्रत्यभिज्ञानहेतुभिर्दुर्जनत्वं विशिनष्टि अभिमानस्य व्यसनात् भ्रंशात् व्यसनेविप
क्षिप्ते शेषकामजकोपजव्यसनैः दंतव्यसनाद्दंतभंगाद्दंतीवासह्यं विकारं वैरूप्य
मासः अतोनप्रत्यभिज्ञायसे इति भावः एवमुत्तरयोरप्युन्नेयं पुनश्च द्विषत्प्रतापेनाभि
न्तरितं तिरस्कृतमुरुतेजः प्रतापोयस्य स तथोक्तः अतएव शरद्घनाकीर्णः शरन्मेघ
कलुषोह्नः आदिः प्रत्यूष इवास्थितः नहि देवाप्रत्यभिज्ञायमान इत्यर्थः मध्याह्नमेघा

प्राप्तोभिमानव्यसनादसह्यं दंतीव दंतव्यसनाद्विकारम् । द्विषत्प्रतापान्तरितोरु
तेजाः शरद्घनाकीर्ण इवादिरह्नः ४५ सव्रीडमंदैरिव निष्क्रियत्वान्नात्यर्थमस्त्रै
रवभासमानः यशःक्षयात्क्षीणजलार्णवाभस्त्वमन्यमाकारमिवाभिपन्नः ४६
दुःशासनामर्षरजोविकीर्णैरेभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः केशैः कदर्थीकृतवी र्य

सारोपि कथं विद्यप्रत्यभिज्ञायते एवं प्रायेणोक्तमार्थसारः कच्चित्स एवाभिधनंजय
स्त्वमिति ४५ सव्रीडेति पुनश्च निष्क्रियत्वादर्थक्रियाक्षमत्वात्सव्रीडमंदैरिव मंदैरपटु
भिरिवाश्रितैरस्त्रैर्लज्जा मृणालापटुनिर्भाग्या मंदा इत्यमरः अस्त्रैरत्यर्थं नावभासमा
नोनप्रकाशमानः पूर्ववन्नैवासीति भावः किंच यशःक्षयाद्धेतोः क्षीणजलोयोर्णवस्तद्वा
भस्तत्सदृशः त्वमन्यमाकारमभिपन्नः प्राप्त इव स्थित इत्यर्थः तस्मात्क्षीणजला
र्णवाभत्वमुपमासमासोहि ४६ दुःशासनेति पुनश्च दुःशासनेन परिकर्तितरमर्षः आकर्षण

कि ये टी

47

सएव रजो धूलिः मालिन्यहेतुत्वादिति भावः तेन विकीर्णे विनिहिते तत एव विनाशे श्वाश्रिततवनाम सत्त्वायतनादनाशे विश्वाश्रिते विनश्यत्ता अथवा कथमिव दुर्दर्शोति भावः किंतु भाग्यनाशे दैवमात्रशरणे रम्यथा सद्रूपमपि लुप्येतेति भावः एभिः परिहृष्यमानैर्वर्ण्यमितेति भावः केशाः शिरोरुहैः कुत्सितेन वल्कलकदर्थः अर्थोभिधेयकैरेव सत्त्वप्रयोजननिरन्तिर्ह्रियमाणः कोकन्दमूलकषवेति अथवा रूपरूपकदादेश्याः कदर्थीकृतोऽगहार्थीकतो वीर्यसारौ शौर्यबले यस्य सततयोः कः इत्थं इत्थं विलक्षणं सएव इत्थं रूपं पवधन्वजा। योभिकांक्षित कविकाममयवेदनश्यामरः सएव वेत्ति वस्त्रमात्मतपेत्तमस्य इति भावः ४७।

क्षत्त्रियस्त्राणसहः सतो यस्तत्कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः ॥

अथाप्युपेत्यायोद्योगमाह सहति ततात्रायत इति तत्रैव क्षत्रियस्तु उर्जोऽस्तु पीति योगविभागात्कप्रत्ययः पृषोदरादित्वात्सर्वपदस्याम लोपः अथवा क्षतात्त्रायत इति क्विबन्तोपपदात्कप्रत्ययः क्षत्त्रे जातः क्षत्त्रियः क्षत्राद्घ इति घप्रत्ययः कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं कर्मण उकञ् इत्युकञ्प्रत्ययः एवं स्थिते वाक्यार्थः कथ्यते यः सतां साधूनां सहनः इति सहः पवाग्रत्राणस्य सहः त्राणसहः रक्षणक्षमः सएव क्षत्त्रियः क्षत्त्रियशब्दवाच्यः ॥

तथा यस्य कार्मं स्वरणो क्रियास्य शक्तिरस्तीति शेषः तदेव कार्मुकं कार्मुकशब्दवाच्यं अन्यैवैतौ शाङ्गमन्यौ नामानेत्यर्थः एवं स्थिते द्वयी द्विधा मुक्तिर्द्वाविमौ तत्रैव कार्मुक शाङ्गावित्यर्थः अफलेऽर्थे वीनावयवार्थशून्ये ऽर्थजाते स्वाभिधेयसामान्यजातमात्रेत्यर्थः जातं जात्यपेक्षत्वमात्रस्थिति विषयः वहन्नुवर्तयन् असंस्कारहृतामसत्प्रयुक्तिरूपितां विकरोतीत्यस्यैतत् तस्मात्त्वमप्यस्मत्प्रस्तावेनोक्तदोषाद्यात्मानं मोचयस्वेत्यर्थः ॥१८ अयत्नकृतेन अपि तोजीवेषु विस्माहु वीतौजाति द्वेयार्थं वीतौजसः निधिमात्रे स्वनिधिमा

वहन्द्वयमप्यफलेर्थजाते करोत्यसत्कारहतामिवोक्तिम् ॥१८ वीतौजसः
सन्निधिमात्रशेषा भवत्कृतां भूतिमिवेक्षमाणाः सामान्यदुःखा इव नस्त्वदी
याः सरूपतां पार्थ गुणा भजन्ते ॥१९ ग्लानिं विक्षिप्यमाणो विगुणैः प्रसादात्त्रातो दिवा
लयं सदा स्वर्गे ऽन्याम् ॥

शेषाः सन्निधिमात्रावशिष्टाः भवत्कृतां भवता करिष्य
माणां आशंसायां भूतवच्चेति भूतवत्प्रत्ययः भूतिमभ्युदयमवेक्षमाणास्त्वदीयाः गु
णाः समानदुःखा इव समदुःखभाज इव नो ऽस्माकं सरूपतां वीतौजसादिसाधर्म्यम
नेनैव स्वरूपमात्रासाव समानदुःखा इवेत्युत्प्रेक्षा तया वीतौज इत्यादि सम्भाविकयात्र प्राणितेत्य
तनुसंधेयं ॥१९ तथापि ममैवं कोऽयं भावः प्रस्तुत आह ग्लानिं विक्षिप्यमाणमिति प्रमादात्प्रमा
द्वानितात्तत्तदौर्बल्यादिति भावः विगुणैरविक्षिप्यमाणमपि विक्षिप्यमाणं मन्तव्यं प्रमादा
त्रागैः प्रत्रागाद्विगतानागात् इति वैजयन्ती ग्लानिं समस्तमावहितं मनके सरम् तरा सराकेस

कि
यं टी
48

मृगेंद्रमिवदारुणेते त्वामिति ४९ः कार्यभावः तिग्मरश्मिं दीप्यमानदिनमणिमिव योगपतयानिर्वाह
कतयेत्यर्थः अधिरूढाधिरूढवती कर्मेतिरिक्तः तदधीनेतिभावः ५० पूर्वानिव्यवसाय
स्य सत्त्वविषयत्वादिनोदाहरणेः संप्रति व्यवसायिनो गुणमाह करोतीति ५०ः पूर्व।
न शोषजनादितरजनादतिरिक्तामधिकां संभावनां यशः पायिनीमित्यर्थः संभावनायोग्यतां
क्रियाभिस्वरितैरर्थवतीं सफलां करोति तेषु मासे सत्त्वसमासु समासमिति संसद
त्सु सभासु गुरुषाधिकारे योग्य गुरुषाधिकारे योग्य गुरुषगणनावसरावेजातेसति पूर्व
तेनेनेति शरणीसंख्या द्वित्रादिसंख्यानसमुपैति अद्वितीयोभवतीत्यर्थः तस्मादस्या
त्वो पूर्वियोगपतयाधिरूढादीप्यमानदिनमणिरिवद्युमेरयमीम ५० करोतियस्येव
जनातिरिक्तां संभावनामर्थवतीं क्रियाभिः संसत्सु जाते गुरुषाधिकारे न पूरणी
तेसमुपैति संख्या ५१ प्रियेषु येपार्थविनोपपन्नैर्विचिन्त्यमानैः क्रममेति चेतः
तवाप्रयातस्य जयाय तेषां क्रियादलानां मघवाविघातं ५२ ॥
साधारणलाभावात्तयाधिमहान् त्वामाह आश्रयेय इतिभावः ५१ अथ प्रस्तुतमतस्य सहल
भावि पतत्त्वस्य विजयप्राप्तिस्य कर्तव्यमुपदिशति प्रियेष्विति हे पार्थ प्रियेषु मसात्वं विष
येषु उपपन्नैः कारणाद्विनैव विचिन्त्यमानैः कस्मादेवाशंक्यमानैस्तैरर्थैश्चेतः क्रमेत्वेदमे
ति जयाय प्रयातस्य तव संबंधिनां तेषां मधनाना व्यवसानां तु दृश्यैतो व्यसनेषु घावैतवती
मघवाइंद्रः योगमाभिसपाल्यतइति भावः विघातं निवारणं क्रियात्करोतु आशिषि लि
ङ् लोटा विधायशीरर्थेलिङ् तस्मादस्मात्त्विनयाचेतो नखेदितव्यं जयार्थिना तव यां मया

[illegible]
किराता॥ ५२

मा गाः इति असंबाधो संकटे इति विज्ञेनः इत्यर्थः संकटेनानुसंबाध इत्यमरः शिवो निर्बा
धः द्वयोरन्यतरस्य विशेषणत्वविवक्षायां विशेषणसमासः तस्मिन्नसंबाधशिवेऽपि देशे
चिरायैकस्यासौ वस्थेवैकचरः एकाकी वसन् प्रमादं दोषं त्वं मा गाः इण्गतौ लुङि इति
गादेशः ननु निस्पृहस्य मम का किं विकारः प्रमाद इति वाच्यमित्याह मात्सर्येति मत्सर एव
मात्सर्यं द्वेषः रागः स्नेहः ताभ्यामुपहृतात्मनो रागद्वेषदूषितस्वभावानां मानसानि मनांसि
साधुवृत्तेष्वपि सत्सु स्खलंतीति विकुर्वते इत्युत्प्रमादनिषेधत्वाद्वा प्रमादस्वरूपकारणस्यानर्थप्रा
प्तिरूपकारणस्य व्यतिरेकेण कारणसमर्थनाद्धेतुधर्म्येण कार्यकारणसमर्थनाद्धेतुधर्म्येणाका

रागा

मा गाः स्थिरायैकचरं प्रमादं वसन्नसंबाधशिवेऽपि देशे। मात्सर्यमोहोपहृतात्मनो
हि स्खलंति साधुष्वपि मानसानि ५३ तदाशु कुर्वन्वचनं महर्षेः मनोरथान्नः स
फलीकुरुष्व प्रत्यागतेनास्मि कृतार्थमेवं भुजोपपीडं परिरब्धुकामा ५४ ॥

र्थकारणसमर्थनाद्धेतुधर्म्येण कार्यकारणसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ५३ निग
मयेति तत्तस्मात्कारणादाशु महर्षेर्वचनं कुर्वन् तपस्यन्नित्यर्थः नोऽस्माकं मनोरथान् सफली
कुरुष्व वैविनिर्यातनेनोत्कण्ठाप्रतिष्ठापयेत्यर्थः प्रार्थनायां लोट् किं च कृतं त्वं प्रत्याग
तमिव वा त्वामौत्कण्ठितीर्यायायाः इतिवादेशाः स्तनयोरुपपीड्य स्तनोपपीडं सम्यग्वोप
पीडरुहकर्षद्रुणामुल परिलब्धुं कामो यस्याः सा परिरब्धुकामास्मि आलिंगनकामि
त्यर्थः तु काममनसोः परितिमकारलोपः प्राककार्यसिद्धेः एवं त्वत्सकाशादालिंगनमपि मन्यप्रीति
दर्शितमिति भावः ५४

कि॰ टी॰
49

उदीरितामिति सोऽर्जुनस्ततोऽङ्कं यज्ञसेनस्यापत्येनाऽस्त्रिया याज्ञसेन्या द्रौपद्या उदीरितामु
क्तां नवीकृतः पुनरुद्घाटनेन तथा प्रत्यर्पितः अत एवोद्ग्राहितो मनसि निधापितस्था
विप्रकारः परिभवो यया तां वाचमासाद्याकर्ण्येत्यर्थः उदीचीं काष्ठां दिशं दिशस्तु
ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता इत्यमरः आसाद्य तिग्मरश्मिरिव भृशं दिदीपे जज्वा
ल चक्रोधेत्यर्थः ५१ अथेति अथ विद्विषः शत्रून् पुरः पश्यन्निवास्थितः तथा पुरोधसा

उदीरितां तामिति याज्ञसेन्या नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम् आसाद्य वाचं
स भृशं दिदीपे काष्ठामुदीचीमिव तिग्मरश्मिः ५५ अथाभिपश्यन्निव विद्वि
षः पुरः पुरोधसारोपितहेतिसंहतिः बभार सौम्योऽपि वपुः स भीषणं गतः ।
क्रियां मन्त्र इवाभिचारिकीम् ५६ ॥

धौम्येनारोपिता समन्त्रमाहिता हेतिसंहतिरायुधकलापो यस्य स तथोक्तः हेतिर्ज्वाला
कुरायुधयोरिति वैजयन्ती सोऽर्जुनो रम्यः सौम्यः सन्नपि अभिचारः परहिंसा तत्प्रयोजनमस्या ।
अभिचारिकी प्रयोजनमिति ठक् तां क्रियां गतः अभिचारकर्मणि नियुक्त इत्यर्थः मन्त्र
इवारम्यः प्रकृत्या रमणीयः सन्नपि भीषयत इति भीषणं तथा दिनादित्युप्रत्ययः वपुर्ब
भार प्रयोगे मन्त्रप्रयोगादिभेदादिव सौम्यस्याभेदात् भीषणो बभूवेत्यर्थः ५६ ॥

उक्तमायुधयोर्ग्रहणं विहायैवंरूपस्यागमनमाह ॥ अविलेत्यादिभिः परैः शत्रुभिरविलंघ्यमन
तिक्रमणीयं विकर्षणं यस्य तत् अगम्याकर्षणमित्यर्थः किंच प्रथितो ज्यारवो गुणध्वनिः क
र्मैव बाणमोक्षादिकं यस्य तत्कार्मुकं चोद्वहन्नित्यर्थः तथारीणां दृष्टिगोचरं दृष्टिपथमगतौ
ऽग्रहवेषु निवर्तितादर्शनादिति भावः निर्गतास्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशाः खड्गाः डच्प्रत्ययः संख्याया
स्तत्पुरुषस्योपसंख्यानात्समासान्तः तेन निशितेन निस्त्रिंशेन युक्तः इति शितनिस्त्रिंशयुजौ स
न्नद्धेत्यादिना द्विवचनं महेषुधी महान्तौ निषंगौ च इषवो धीयन्तेऽनयोरिति विग्रहः कर्मण्यधि
करणे चेति किप्रत्ययः तूणोपासंगतूणीरनिषंगा इषुधिर्द्वयोः इत्यमरः खड्गे तु निस्त्रिंशच

अविलंघ्यविकर्षणं परैः प्रथितज्यारवकर्म कार्मुकं अगतावरिदृष्टिगोचरं शित
निस्त्रिंशयुजौ महेषुधी ॥ ५७ यशसामेव तिरोदधन्मुहुर्महसा गोत्रभिदायुधपत्नीः
कवचं च सरत्नमुद्वहन्ज्वलितज्योतिरिवांतरं दिवः ५८ ॥

न्द्रहासासिरिष्टयः इत्यमरः ५७ यशसेति किंच गोत्रभिद इन्द्रस्यायुधपत्नीर्वज्रप्रहारव्रणानि
तेऽत्र वनदाहसंभवादिति भावः महसा स्वकान्त्या यशसेव मूर्तया कीर्त्येव मुहुस्तिरोदधत्त्रासा
दयन् सरत्नं रत्नसहितं अत एव ज्वलितज्योतिर्दीप्ततारकं ज्योतिस्ताराग्निभानादिकं य
त्राथाध्यरात्मा स्थिति वैजयन्ती दिवोऽन्तरं नभोमध्यमिव स्थितं अन्तरं परिधानीयं बाह्ये त्वीयं
नराम्भसि क्लीबेऽन्तमध्यप्रकाशाश्चेति वैजयन्ती कवचं चोद्वहन् ५८ ॥

कि ३ टी

५०

आलिङ्गेति सोऽर्जुनः अलकाधिपभृत्येन यक्षेण दर्शितमतः शिवं निर्बाधमुर्वीधरवर्त्म हिम
वन्मार्गं प्रति संप्रयान् गच्छन् उद्बाष्पाः तपोभृतां उद्बाष्पदृशां वियोगदुःखेन साश्रुनेत्राणां तपो
भृतां द्वैतवनवासिनां तपस्विनां हृदयानि समाविवेश चिन्तयामासेत्यर्थः ५९ अथ जयति
ति अथ आशाः दिशः दिवि भवं दिव्यं दिग्गजादिप्रभवं यत्किंचित् तत्स्वनयः दुन्दुभिध्वानमनुजगुरनु
रुर्ध्वनुः गायन्ते स्म लिट् व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैः लक्ष्मीर्वितेने शुशुभे पुष्पवृष्टिरासीदित्यर्थः किं
चातिस्फुरन्ती वेला वेलायां कूले या वीचयस्ता एव बाहवो यस्य सः तथोक्तः वेलाकूलवीचिबा
हुः पयोधिः विकासान्वितः पयोधिः स्फुरन्ती उल्लसन्ती हर्षाद्विस्पन्दमानां वसुधां प्रियामिव भाराव

अलकाधिपभृत्यदर्शितं शिवमुर्वीधरवर्त्म संप्रयान् हृदयानि समाविवेश सक्षणमु
द्बाष्पदृशां तपोभृताम् ५९ अथ जयाय नु मेरुर्दिव्यं दुन्दुभिध्वानमाशाः सुरकुसुमनिपातैः
व्योम्नि लक्ष्मीर्वितेने प्रियमिव कथयिष्यन्नालिलिङ्ग स्फुरन्ती भुवमनिभृतवेलावी
चिबाहुः पयोधिः ६०

तारणरूपं कथयिष्यन्निव कथयितुमिवेत्यर्थः लृट् शेषे चेति च
काराक्रियायां लृट् आलिलिङ्ग सर्वे देवं कार्यं कृतवानित्येव इति भावः अत्र विशेषेण
सामान्यतादवस्थ्यानुगम्यतोत्प्रेक्षा सा किल लंकारः अत्र च प्रस्तुतयोः भूमीसमुद्रयोः प्र
तीयमानान्यनायकाभ्यां भेदे सुप्रेऽस्तनि तेन निशायोक्तिवशात् आलिङ्गनोक्तिरिति रहस्यमे
वमतिशयोक्तिः अत्र प्राणिनाम् समासोक्तिः प्रियकथनांशे पुनीवयं तिष्ठन्ते गभावेऽभ्
न इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन संकर इति विवेचनीयं ६० इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावार
पारीण महोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां

किरातार्जुनीये महाकाव्ये तृतीयः सर्गः ३

तीयः सर्गः ३